

Ellen Schwarzschild

Tagebuck

Niet lesen Als 't U blieft
Nicht lesen Bitte

Met het vastleggen van haar herinneringen aan de jaren 1933-1943 heeft Ellen Schwarzschild een ontwikkeling doorgemaakt van 'Niet lezen Als 't U blijft' in 1942 tot 'lezen alstublieft' in 1999.

Nu worden ook voor de lezer beklemmende beelden opgeroepen van de dagen van oorlog en aanloop tot oorlog. Zo beklemmend blijkt dat ik, nadat ik het geheel nog eens had gelezen, buiten op straat gekomen mij kon realiseren dat die beklemmende beelden verleden tijd waren.

F.J. Hoogewoud

Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam

Vanaf de eerste schooldag tot en met de eerste onderduikervaring geeft de schrijfster ons *retrospectief* een inblik in de gevoelens- en gedachtenwereld van een in de Hitlertijd opgroeiend kind. De authentieke uit het Duits vertaalde *dagboek aantekeningen* van september 1940 tot oktober 1942 verwoorden rechtstreeks hoe het gebeuren gedurende deze twee bezettingsjaren op haar overkwam.

Ellen Schwarzschild, geboren in Keulen (1927), kwam in 1937 met haar familie naar Nederland. Zij dook onder in mei 1943 en werd in april 1945 in Drenthe bevrijd. Van 1965 - 1990 woonde zij in Israël. Tot haar terugkeer doceerde zij vanaf 1971 klassieke talen aan de Universiteit van Haifa.

Ellen Schwarzschild

**Niet lezen Als 't U blieft
Nicht lesen Bitte**

Onuitwisbare herinneringen (1933-1943)

AMSTELVEEN

1999

© ELLEN SCHWARZSCHILD
AMSTELVEEN 1999

Aan mijn ouders Leo en Lou (Paula) Schwarzschild-Ehrmann die mij alles hebben
meegegeven om te overleven

Inhoud

Woord vooraf	I
April 1933	1
Juli 1933	3
December 1935	6
Oktober 1937	9
Oorlog	14
Bezetting	16
Uit mijn dagboek (1940-1942)	20
- met dagboek-fragmenten van Didi van Suchtelen - van Hall	46
‘Het afscheid’	58
- met dagboek-fragmenten van Didi van Suchtelen - van Hall	65
Mijn grootmoeders. In Memoriam	67
Wat nu?	70
- met dagboek-fragmenten van Didi van Suchtelen - van Hall	70
De sprong in het onbekende	81
De vuurdoop	87
Nawoord	96
Overzicht afbeeldingen	97

Woord vooraf

Niet lezen Als 't U blijft

Als U deze uit mijn dagboek overgenomen woorden in de wind slaat, dan leest U over - in de eerste plaats voor mijzelf opgeschreven - ingrijpende gebeurtenissen uit mijn jeugd:

Het schrijnende verlies van twee geliefde ooms; het abrupt afbreken van alle sociale contacten uit mijn kinderjaren; de impact van twee bezettingsjaren, zoals die uit mijn authentieke dagboekantekeningen naar voren komt; het trauma van het vertrek van ouders en grootmoeders en het beklemmende van met zijn tweeën alleen en vogelvrij beslissingen te moeten nemen.

Al schrijvende bracht ik die zo vertrouwde mensen uit mijn verleden weer tot leven en daarom denk ik nú: lezen alstublieft.

Met bijzondere dank aan

Didi van Suchtelen - van Hall voor het ter plaatse mogen opnemen van haar synchrone, oorspronkelijk in het Frans geschreven en niet geredigeerde, dagboekbladen en de foto's van haar en haar vader; maar bovenal voor haar reële en ideële vriendschap in die kritieke tijden.

Frits Hoogewoud voor het met zoveel geduld binnen de 'juiste' perken houden van het manuscript vanaf het moeizame begin jaren geleden tot en met het recente initiatief tót en het enthousiasmerende realiseren van deze uitgave.

Margriet Goei voor alle '*bei Durchsicht meiner Blätter*' zo consciëntieus gedane suggesties, jaar in jaar uit en voor haar onmisbaar méé leven tijdens (en na) het wordingsproces.

Heide Warncke voor de onvermoeibaarheid waarmee ze een steeds passender vormgeving voor de handgeschreven tekst heeft gezocht (en gevonden) en voor haar hartverwarmende betrokkenheid bij 'het hele verhaal'.

Amstelveen

5 februari 1999

April 1933

Mijn eerste schooldag, waarnaar ik zolang had uitgezien, kentekent mijn jeugd. De verhalen over school van mijn twee oudere zusters, de stralende foto's van hun respectievelijke eerste schooldag met *Zuckertüte* hadden mijn aangeboren leergierigheid alleen maar aangewakkerd. Eindeloos telde ik de dagen (en nachten) die mij nog van mijn school-loopbaan scheidden. De laatste nacht voor de 'Grote Dag' deed ik geen oog dicht.

Onder geleide van mijn moeder en mijn bijna vier jaar oudere zusje Ruth (die zojuist dezelfde lagere school had beëindigd) aanvaardde ik dan eindelijk de zo veelbelovende tocht naar school.

Het grote schoolplein van de Joodse Lagere School in de *Lützowstrasse* lag er verlaten bij. Maar toen moeder de deur van de aula (dat is het gymlokaal) opende, overviel ons een geroezemoes van stemmen. Verward onderscheidde ik in de wijde ruimte voor ons een zee van kinderen en onbereikbaar ver - aan de andere kant van het lokaal bij de rekken - één grote kluwen moeders. Er was geen vader bij.

Mijn moeder, als door een magneet getrokken, liep recht op de zo voelbaar verbonden medemoeders af. Had ik niet, in mijn herinnering als enige, mijn grote zus naast mij gehad, dan was ik verloren geweest. Van nature verlegen voelde ik mij benauwd tussen al die vreemden. Er welde ook iets van bitterheid, van teleurstelling in mij op. Wij kinderen, de hoofdpersonen van die dag, van deze plechtigheid, werden totaal genegeerd. Er was maar één onderwerp voor de volwassenen: de boycot.

De eerste grote actie tegen de joden na de machtsovername van Hitler (30 januari 1933) de z.g. *Boykott Tag* op zaterdag 1 april 1933 was hoofdzakelijk gericht tegen de eigenaars van joodse zaken, joodse professoren, leraren, studenten, leerlingen, joodse advocaten en artsen.

Het schooljaar begon in Duitsland op de eerste werkdag in april.

Dat besepte ik toen al. Maar de draagwijdte van dit die zaterdag thuis voor het eerst opgevangen woord kon ik niet omvatten. Dat het iets verschrikkelijks aanduidde, iets onvoorstelbaars, een niet te beschrijven gruwel, hoorde ik aan de toon waarop er thuis over was gesproken. Dat het iets met *Judenhass* te maken had, begreep ik ook wel. Maar waarschijnlijk hadden mijn ouders ons in hun beschermende liefde de gedetailleerde beschrijving van wat er werkelijk was gebeurd onthouden. Hier en nu voelde ik mij door iets wat ik niet kon doorgronden, van het eerste plan

verdrongen. Mijn onbezorgde kinder-ik-wereld begon te wankelen en tegelijk verbleekte alle glans van deze dag, stopt mijn herinnering.

Een *Zuckertüte* was een grote mooi versierde puntzak (vaak van karton) vol met snoep voor kinderen, die voor het eerst naar de lagere school gingen. Maar van die eerste schooldag kan ik mij niet één *Zuckertüte* herinneren. Waren ze er? Ik had er geen.

Juli 1933

Een paar weken na mijn zesde verjaardag overleed heel onverwacht de oudste broer van vader, Onkel Peter (eigenlijk heette hij Moritz, maar in familiekring werd hij Peter genoemd). Hij had zich in zijn vinger gesneden - zeiden ze mij - een bloedvergiftiging gekregen en was tengevolge daarvan overleden. Tante Liese, zijn vrouw, moest ziek van verdriet in het ziekenhuis worden opgenomen. Ik begreep het niet. Hoe was dat mogelijk? Hij was toch zelf arts, en wat voor een arts!

'In 1882 telde het instituut (dat is het Joodse Seminar, geopend 11 juli 1867 in Düsseldorf met vijf leerlingen, in 1876 verplaatst naar Keulen) achtentwintig leerlingen. Naast de directeur was Max Moses Schwarzschild uit Schlüchtern, de vader van de nog bij alle Kölner Juden in beste herinnering gebleven arts Dr. Moritz Schwarzschild en zijn broer de tandarts Dr. Julius Schwarzschild, seminar-hoofdonderwijzer.'

Uit: *Die Juden in Köln: Von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart* herausgegeben von Dr. Zvi Asaria - Rabbiner der Synagogen Gemeinde Köln (Köln 1959), p.266.

Een voorbeeld van de door mij onderstreepte passage uit mijn eigen ervaring: Toen ik in 1967 in Jeruzalem moest verhuizen, kwam ik bij een niet meer zo jonge expediteur Stern terecht. Bij het horen van mijn naam vroeg hij - ineens geïnteresseerd - of ik misschien familie was van Dr. Moritz Schwarzschild uit Keulen. Hij had met zijn gezin meer dan veertig jaar geleden twee jaar in Keulen gewoond en Moritz Schwarzschild was hun huisarts geweest. Bewogen in retrospectief stelde hij vast: "Dr. Schwarzschild was niet alleen een geweldig arts, hij was voor ons ook een warme huisvriend, die je altijd kon raadplegen, een onvergetelijke persoonlijkheid" en daarmee werd ik op slag door hem en zijn zoons als VIP-klant aangenomen.

Ik hield ontzettend veel van hem, hij was mijn lievelingsoom. Als ik mij beroerd voelde en in het bed van mijn moeder mocht liggen, dan kwam ie de slaapkamer binnen, in zijn arm een grote witte vaas met zwarte strepen, die ergens 'hoog boven' op de gang stond, zette haar voor mij op bed neer en zei: "Hier *Stinker* ik heb wat voor je meegebracht" en dan voelde ik mij al half genezen.

Toen mijn amandelen moesten worden geknipt in een groot, angstwekkend ziekenhuis, was hij met mijn moeder, die bij mij op de kamer mocht blijven slapen, mijn steun en toeverlaat. Hij stond naast mij vóór de narcose en verdreef mijn angsten, hij boog zich over mijn bed toen ik weer bijkwam en verzachtte mijn pijnen.

Tot op vandaag heb ik zijn door vader aan mij afgestane leren, nu geheel afgeschilferde

portefeuille bewaard. Ik had hem aan vader gegeven met de mij dierbaarste foto's van mijn familie en de brieven van mijn beste vriendin, toen hij eind 1942 ieder van ons vroeg wat wij het liefst zouden willen bewaren voor na de oorlog om dat op te bergen in zijn bureau op de zaak (die een 'fatsoenlijke' Duitse beheerder had).

En nu was hij er niet meer. Fräulein Marx, huisvriendin en voormalige klasseonderwijzeres van mijn oudste zus, had ons in de kinderkamer onder haar hoede genomen. Ze deed heel vreemd en aanhalerig, pakte mij af en toe op en drukte mij tegen haar zware boezem aan. Tenslotte kreeg ik er genoeg van en rende naar de deur. Ze haalde mij in voor ik deze kon openen, legde haar hand op de kruik en zei overredend met tranen in haar ogen: "Kom, wij gaan een eindje wandelen met zijn vieren, dat is rustiger voor je ouders."

Bij de huisdeur, Fräulein Marx en mijn zusjes waren al in het trappenhuis, draaide ik mij instinctief nog een keer om in de vage hoop een glimp van een van mijn ouders op te vangen. En ja hoor, de deur van de woonkamer aan de andere kant van de vestibule stond half open. In mijn blikveld zat mijn vader in zijn diepe rood-triipen leunstoel - hij huilde. De ontsteltenis mijn sterke vader voor het eerst van mijn leven te zien huilen was zo diep, dat het beeld van mijn moeder met haar betraande ogen in de leunstoel tegenover hem nauwelijks tot mijn bewustzijn doordrong.

Pas later begreep ik, dat opa, moeders geliefde vader, diezelfde nacht was overleden.

Ik wilde naar hem toe vliegen, op zijn schoot kruipen, hem troosten zoals hijzelf zo vele, vele malen in deze stoel mijn tranen had gedroogd. Maar op hetzelfde ogenblik - nog voordat de deur onzichtbaar van binnen weer werd gesloten - voelde ik, dat ik, dat wij die tranen niet hadden mogen zien, dat Fräulein Marx ons daarom het huis uit had geloodst.

Stilletjes trok ik de huisdeur achter mij dicht en liep achter de anderen aan, dat schrijnende beeld van mijn vader voor altijd bij mij.

Naschrift

Een goede vriendin (Ruth Hoogewoud) vroeg mij bij een van haar bezoeken in Israël meer dan tien jaar geleden of ik familie was van Dr. Moritz Schwarzschild uit Keulen. Ze was die naam tegengekomen op haar speurtocht naar bronnen voor haar doctoraal scriptie. Niet begrijpend hoe en in welk verband zijn naam in Nederland in druk had kunnen verschijnen vertelde ik haar van mijn eigen herinneringen aan deze bijzondere oom en van de tragische omstandigheden van zijn dood en die van Tante Liese. Terug in Nederland stuurde zij mij het volgende stuk op, ontleend aan de voorpagina van het 'Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland' van 21 juli 1933.

DUITSCHLAND

Hoe het Duitse Jodendom bloedt.

Am 3. Juli verschied unerwartet unser guter Sohn, Bruder, Schwager und Onkel
Herr

Dr. med. MORITZ SCHWARZSCHILD.
Die Beisetzung hat dem Wunsche des Verstorbenen entsprechend in aller Stille stattgefunden.

Ihm folgte am 6. Juli in den Tod seine Frau, unsere liebe Schwester, Schwägerin und Tante

LIESE SCHWARZSCHILD
geb. Rosenstein. Zahnärztin.

Die Beisetzung findet in aller Stille statt.
DIE HINTERBLIEBENEN.

Köln, den 8. Juli 1933.

In aansluiting op bovenstaande overlijdingsadvertentie, ontvingen we ook een desbetreffende circulaire. De inhoud toont wel aan, welk een groot verlies hier geleden wordt en hoe diep-tragisch dit geval is.

Hieronder het bedoelde bericht:

„In namenlosem Schmerze stehen wir an der Bahre unseres Bruders

Dr. Med. Moritz Schwartzschild, des vornehmen jüdischen Menschen, des seit jungen Jahren weithin erprobten Arztes, des gütiger und hilfbewährten.....

Ihm ist seine Gattin

Dr. Elise Schwartzschild—Rosenstein im Tode nachgefolgt. Wie sie sein Arbeitskamerad und Weggenosse gewesen ist, gleich ihm den leidenden Mitmenschen ein gütig helfender, klugwissender Freund, so hat der jähe Abschluss dieses Lebens die Beiden miteinander vereint und aufs neue und für immer verbunden.

Das ungemeßene Jüdische Leid der Gegenwart steht aus diesen beiden Särgen auf und klagt empor zum Throne des Weltenrichters. Möge vor ihm, der die Herzen kennt und die Nieren prüft der Tod dieser beiden unvergesslichen Menschen als ein Opfertod gerechnet sein, als eine Sühne für uns alle, die heute um ihren Glauben kämpfen und leiden.

Die Beisetzung hat in der Stille stattgefunden.“

Hieraan zij nog toegevoegd, dat de inzender den advertentie onder den naam van den overleden man geschreven had: „Schuss“ en onder den naam van de vrouw „Veronal“.

In de afgelopen week hebben in Keulen, behalve Dr. Schwartzschild en zijn echtgenoot, nog 6 leden der Joodsche gemeente zelfmoord gepleegd, n.l. Dr. Frankenstein, Mej. Dr. Moses, Mej. Dr. Meijer, de koopman Eduard Linz, de schoenenhandelaar Tischel en de heer Strauss.

In de rede, welke door den Rabbin van Keulen bij de begrafenis werd uitgesproken, legde deze er den nadruk op, dat het jammerlijk is, dat door den boycott der nationaal-socialisten geestelijk hoogstaande mensen, waardevolle leden van de gemeenschap op deze wijze in den dood zijn gedreven.

Hebben wij tot nu toe geregeld in onze courant geregeld allerlei berichten, omtrent de behandeling en de mishandeling onze geloofsgenooten in Hitler-Duitschland opgenomen, thans meenen wij, dat volledige opname dezer berichten in ons blad niet meer zoo zeer noodig is.

Ten eerste verschijnen de belangrijke mededeelingen daaromtrent reeds in de dagbladders en heeft het weinig zin aan het einde der week nog eens na te kauwen over hetgeen al in het begin en in den loop der week in de dagbladen te lezen was. Bovendien is het nu niet zoo een heerlijke Sjabboslectuur, wat wij omtrent den toestand der Joden in Duitschland onzen lezers kunnen voorzetten. Ontrecht hier, ontslag daar, aanvallen ginds, doodslag elders. We weten nu éénmaal, hoe het in Duitschland met de „Gleichschaltung“ en „Ausschaltung“ gesteld is, en alle berichten ademen denzelfden geest van terreur en Jodenhaat. We zullen dus mede op dringend verzoek van vele onzer lezers en lezers alleen verder de belangrijkste berichten opnemen, maar in de eerste plaats onze aandacht wijden aan de wijzen, waarop onze geloofsgenooten hulp in hun allerleestergsten toestand kan worden verleend.

De Status der Duitse Joden.

Een belangrijke kwestie is zeker wel, hoe men zich in Duitschland den status van de Joden wil denken. Want het is wel heel aardig voor de Nazi's, dat ze hun lusten tegen de Joden onbetwist konden botvieren, dat ze de gehate Joden uit hun posities hebben gedrongen, de machthebbers zelven voelen wel, dat daarmede de „Jodenkwestie“ in Duitschland niet mede is opgelost. Want het feit blijft, dat er thans langzamerhand een menigte van ruim 500.000 menschen zijn gekomen, die broodeloos zijn. En nu kunnen de onverantwoordelijke Nazi's wel zeggen: „Laten die Joden maar verhongeren“, in de praktijk gaat dit nu eenmaal zoo maar niet. Het is daarom niet te verwonderen, dat ook de Ministers van Duitschland zich met deze zijde van het Jodenvraagstuk bezig houden. Maar ook hierin zien wij weer tegenstrijdige meeningen, waaruit wel blijkt, dat de autoriteiten in Hitlerland zelven geen raad met deze kwestie weten.

Het is zeker, dat de discussie over de positie der Joodsche gemeenschap in het nieuwe Duitschland thans aan de orde is. De nieuwe Staats-Secretaris van het Ministerie voor Economische Zaken, Ing. Gottfried Feder, heeft verklaard, dat de Joden als vreemdelingen beschouwd zullen worden, wat ze ook zijn en als hoedanig ze zich ook zelf beschouwen (zoo meenen de Nazi's althans. Red. C.B.). Dientengevolge moeten ze ook onder het vreemdelingenrecht geplaatst worden. Dat beteekent echter geen program tegen de Joden. De Joden zullen slechts dezelfde positie in den staat innemen, als de in Duitschland wonende Engelschen, Italianen, Japanners, negers enz. Tot welken staat zij behooren, tot den Zionistischen in Palestina, of tot Frankrijk (Feder spreekt van het „Judenfreundliche Frankreich“) of tot het land, waaruit de meeste komen, Polen, gaat ons niet verder aan, dat is een zaak, die zij zelf moeten beslissen. Als onderdanen van een vreemden staat hebben zij geen rechten in den Duitschen staat en ook het recht van inwoning slechts zoo lang, als zij zich naar de wetten van den staat voegen, geen misdadigers zijn en zoolang de Duitse staat door hun verblijf niet zijn eigen staatsburgers in hun bestaansmogelijkheden beïnvloed ziet. De Franschman, Engelschman, Italiaan enz., die zich aan een vergrip schuldig maakt, kan als „lästiger Ausländer“ worden uitgewezen. Dat zelfde recht moet de Duitse staat tegenover de Joden hebben.

Tot zoover de verklaring van Staats-Secretaris Feder.

Deze oplossing schijnt zoo eenvoudig. Edoch,

Struk ontleend aan de voorpagina van het 'Centraal - Blad voor Israëlieten in Nederland' van 21 juli 1933

December 1935

Fräulein Marx was weer bij ons in de kinderkamer. Er hing een drukkende atmosfeer in huis. Ongevraagd lichtte ze ons in: "Onkel Adolf is erg ziek; bidt maar, dat hij weer beter wordt."

Onkel Adolf was de achttien jaar oudere man van Tante Else, moeders enige, drie jaar oudere zuster. Ze hadden geen kinderen, maar een groot huis in Braunsfeld (een voorstad van Keulen) en een zalige tuin met fruitbomen, grasperken, bloemen en heggen.

Tante Else was mijn lievelingstante. Met haar donker gouden zijdeachtige haar, dat strak gekamd in een knoet van achteren haar ovale gezicht omlijstte, en met haar perfect gevormde neus en mond en haar donkere ogen was ze de mooiste vrouw, die ik kende. Menigmaal beschreef ze mij de vreemde landen en steden, die ze op haar verre reizen met Onkel Adolf had bezocht en waarvan vooral het eiland Madeira mij is bijgebleven.

De zwijgzame Onkel Adolf met zijn zware wenkbrauwen boven de diepliggende droef-sombere ogen en de witte krans van haren rond zijn brede gezicht, leek van heel ander makelij. Uit zijn hoedenfabriek in het hartje van de binnenstad kwamen schitterende bonte linten in alle breedten ter versiering van de tafels - de hunne en de onze - als er veel gasten werden verwacht. Voor ons kinderen bracht hij echte, gekleurde strohoeden mee, bestemd voor de favoriete poppen van het ogenblik. Als zijn oog zich had vergist in de maat of een lievelingspop 'onbehoed' was gebleven, dan mochten wij met pop en al mee met moeder, voor wier beeldige door haar zelf gekozen hoeden hij ook garant stond, naar de fabriek om de nalatigheid ter plaatse te herstellen.

Toch was ik de enige van ons drieën, die om hem gaf. Misschien omdat ik, volgens mijn zuster Ruth, geen kwaad bij hem kon; misschien omdat ik achter die sombere blik zijn eigenlijke kwetsbaarheid aanvoelde. Zeker is, dat ik het was, die - toen hij zelf leerde autorijden om niet langer van zijn chauffeur afhankelijk te zijn - na het middageten met hem het bos in reed om te oefenen. Ik stond dan wel doodsangsten uit als hij ergens op een verlaten zandweg keer op keer de auto draaide of zich inspande om een mooie bocht te nemen. Maar het was tegelijk spannend en redde mij van het verplichte middagslaapje naast Tante Else, dat ik verafschuwde en dat thuis 'allang' was afgeschaft. Daar, ver van de bewoonde wereld, ontstond als het ware een geheime band tussen ons. Thuisgekomen roemden wij onze laatste vorderingen en verzwegen de voorafgaande mislukkingen. Hij noemde mij zijn mascotte en ik was trots, omdat ik mee mocht om op hem te passen.

Was dit alles nu voorgoed voorbij? Ik vluchtte naar het toilet om alléén te zijn en na te denken: als Onkel Adolf werkelijk zo ziek was, dan zou mijn gebed hem niet meer kunnen redden, en als het minder ernstig met hem gesteld was, dan zou hij zeker ook zonder mijn bidden weer beter worden. Maar misschien was hij al dood en mochten wij dat nog niet weten?

Het was mijn moeder, die ons later meer vertelde: hij had op de fabriek een hartaanval gekregen, was meteen naar huis gebracht en daar op zijn bed overleden. En nu moesten wij Tante Else condoleren. Gelukkig ging mijn moeder mee, want ik vond het maar eng.

Waarschijnlijk om het ons allen makkelijker te maken werden wij niet, zoals de andere bezoekers, naar de salon gebracht, maar naar de 'blauwe kamer', die wij kinderen zelden en alleen onder toezicht mochten betreden. De hoezen waren van de blauw fluwelen stoelen gehaald. De glanzende tafel, het stijlvolle buffet met bijbehorende bar van donker mahoniehout tegen de achtergrond van de helblauwe gobelinwanden en de daarmee harmoniërende smaakvolle gordijnen deden mij even mijn angsten vergeten, tot - via de verbindingsdeur van de salon, gehuld in een wijde, zwarte aan beide kanten wapperende creatie - Tante Else binnen zweefde, halverwege dramatisch door de knieën zakte en zich door ieder van ons liet omhelzen.

Een paar dagen later, wij waren even alleen in de kamer, vroeg ik mijn moeder hoe het nu verder moest met Tante Else zonder Onkel Adolf in dat grote huis. "Wat had jij dan gedacht?", reageerde mijn moeder verwonderd. "Dat één van ons drieën bij haar gaat slapen." Mijn moeder had er wel oren naar en beloofde mijn zusjes over dit voorstel te polsen. Eva weigerde pertinent, Ruth voelde er evenmin voor; dus viel het lot op mij. Tante Else was ontroerd en liet mij naast zich in Onkel Adolfs bed slapen. Het idee, dat hij op datzelfde bed dood had gelegen, achtervolgde mij wekenlang, maar ik durfde niet te vragen of ik in een andere kamer mocht slapen. Ik was en bleef immers vanaf die eerste nacht "*mein kleiner Nachtwächter*".

Op een middag zat ik, schoenen uit vanwege het parket, voor de boekenkast met de veelal leren banden op zoek naar een boeiend boek. Tante Else, op de bank aan de andere kant van de salon, onderhield zich met twee knappe oudere dames met prachtig wit haar. Niemand nam notitie van mij. Af en toe keek ik naar hen. Ineens werd mijn aandacht getrokken door Tante Elses stembuiging. Behoedzaam tastten mijn ogen haar af. In haar ene hand hield zij een beschreven kaart, met de andere richtte ze de lorgnon, die aan een ketting om haar hals hing, op het geschrevene, terwijl zij met bewogen stem voorlas. Ik luisterde gespannen mee. Het waren Onkel

Adolfs afscheidswoord. De schok van die ontdekking was zo hevig, dat ik met moeite Tante Elses stem bleef volgen. Hoe kon hij - als hij onverwacht op de fabriek een hartaanval had gekregen en tengevolge daarvan was overleden - schrijvend afscheid nemen van zijn vrouw? Ik trachtte nu elk woord op te vangen tot het mij begon te dagen. Onkel Adolf was niet door een onverwachte hartaanval uit ons midden weggerukt; hij had zijn doodgaan in eigen hand genomen. De veranderende omstandigheden in zijn geboorteland hadden hem van de zin van het leven beroofd. Hij zag geen uitweg meer. Tranen van medelijden prikten in mijn ogen, mijn oren klaptten dicht. Verslagen wendde ik mijn hoofd af vol verlangen mij ter plaatse te verbergen.

Oktober 1937

Toen ik op een dinsdagmiddag niets vermoedend van school thuiskwam, vond ik het huis in rep en roer. Het leek alsof in elke kamer, op elke vertrouwde plek, iemand was, die er niet thuis hoorde. Meneer Oster, advocaat en vriend van mijn ouders, die anders alleen 's avonds en met zijn vrouw op bezoek kwam, stond midden in de huiskamer, terwijl mijn moeder opgewonden op hem inpraatte. Mijn binnenkomst deed haar abrupt zwijgen. Ze kwam naar mij toe, omhelsde mij innig en zei, heel rustig ineens: "Ik heb een oproep van de politie gekregen, dat ik binnen vijf dagen mijn paspoort moet inleveren. Omdat *unser Pappichen* in Amsterdam is, heb ik meneer Oster gebeld om met hem te bespreken wat wij kunnen doen."

Na het middageten wilde ik - zoals elke dinsdagmiddag - terug naar school. Dat mocht niet, al werd het voorgesteld als: "Je hoeft niet meer naar school, je kunt nu beter helpen bij elkaar te zoeken wat je het liefst mee wilt nemen." De beslissing was dus gevallen: Wij zouden hals over kop het land verlaten en meneer Oster vreesde waarschijnlijk, dat ik op school mijn mond voorbij zou praten; moeder wist wel beter.

Als ik probeer die middag en de daarop volgende dag te herbeleven, dan zie ik slechts open deuren, open kasten en open koffers voor mij. Daar tussendoor bewogen mijn moeder, mijn zusjes, *uns* Aenne (ons meisje), Tante Else en ik. Het was opwindend en beangstigend tegelijk. Ieder van ons probeerde de hem opgelegde taak zo goed en zo zelfstandig mogelijk te volbrengen. Moeder, die alles regelde, overal bijsprong en het leeuwendeel zelf inpakte, bleef een rots in de branding. Je kon haar op elk ogenblik om raad vragen en op een zakelijk antwoord rekenen. Alsof ik de zwaarte van haar verantwoordelijkheid aanvoelde, bewonderde ik de wijze, waarop ze de situatie beheerste. Het was de eerste keer in mijn leven en nog maar half bewust, dat ik los van de relatie moeder - kind een glimp opving van die kant van haar persoonlijkheid, die in de meest precaire omstandigheden haar tegenwoordigheid van geest wist te bewaren.

Wanneer precies mijn ouders er met ons over begonnen te praten, dat wij naar Nederland zouden emigreren, herinner ik mij niet. Het moet enkele maanden voor de zomervakantie zijn geweest, want mijn zusjes kregen in die tijd al privé les in Nederlands, waar ik erg jaloers op was. Ik wilde dolgraag deelnemen aan die lessen, maar mijn ouders vonden dat een nodeloze belasting gezien mijn leeftijd. Een keer in het land zou ik de taal gauw genoeg beheersen.

Die zomervakantie werd een soort bliksem-leerschool voor onze naaste toekomst. Mijn ouders hadden van 1923 tot 1925 in Amsterdam gewoond, toen mijn vader -

als commercieel medewerker van de firma Lissauer & Co. in Keulen - was belast met de oprichting van haar Nederlandse filiaal aldaar, de N.V. Oxyde. Ruth was in Amsterdam geboren en mijn ouders hadden er hechte vriendschapsbanden aangeknoopt met vier echtparen, van wie de kinderen ongeveer even oud waren als Eva en Ruth. Met drie van deze families zouden wij nu de vakantie in Noordwijk aan Zee doorbrengen; zij in op enige afstand van elkaar gelegen zomerhuizen, wij vlak bij zee in hotel Sole Mio.

Wat mij is bijgebleven van die weken: verwondering over de uniforme inrichting van de verschillende zomerhuizen, zoals de geruite tafelkleden en gordijnen, de staande slaande klokken, de kaarsrechte stoelen met gevlochten zittingen enz.; een dagtocht naar Marken en Volendam met als bekroning de geijkte groepsfoto in Volendams kostuum; het door tante Minnie (Roos) georganiseerde uitstapje naar Amsterdam onder het motto van 'cultuur vóór plezier': bezoek aan het Rijksmuseum culminerend in onze opwachting bij de Nachtwacht, waar tante Minnie niet alleen lyrisch werd, maar van haar achtjarig dochttertje Marianne en mij respons verwachtte op 'flauwe' vragen omtrent de voorstelling (met als gevolg dat ik 25 jaar ouder moest worden om, geleid door een muzisch kunstkenner, mijn aversie jegens dit meesterwerk te kunnen overwinnen) en tot slot als pleister op de wonde een onvergetelijke en sindsdien eindeloos herhaalde rondvaart door de grachten van Amsterdam.

Voor mijn vader uit Noordwijk naar Amsterdam vertrok om daar alleen onze immigratie voor te bereiden, smeekte ik zijn toestemming af voor de zo verlokkelijke lessen in Nederlands. Dus mocht ik na de vakantie in mijn eentje een uur per week naar meneer R. Ik vond zijn lessen wel leuk, maar van het steeds weer moeten oplezen van woorden als 'gegons, gegoochel, gegrom en gegrinnik' kreeg ik pijn in mijn keel zonder erin te slagen meneer R. te evenaren. Hij woonde vier of vijf haltes met de tram bij ons vandaan, vlakbij mijn beste vriendin Ruthchen H. Na afloop van de les ging ik naar haar toe, maar ik mocht niet vertellen, waar ik vandaan kwam. De emigratie en alles, wat daarmee verband hield moest strikt geheim blijven. Dat was heel moeilijk voor mij, want wij zagen elkaar niet alleen dagelijks op school, maar ook nog elke namiddag bij haar of bij mij thuis.

Mijn moeder, die op mantels na alle kleren voor ons zelf naaide, vond, dat haar oudste twee dochters van bijna veertien en zestien jaar met het oog op de nabije toekomst in Holland aan een echt, niet door haar zelf vervaardigd, mantelpak toe waren. En omdat wij nog niet het stadium van openlijk verzet tegen altijd 'zo schattig gelijk gekleed' hadden bereikt, kreeg ik vanzelfsprekend eenzelfde pakje. Innerlijk werd ik verscheurd tussen: wat geweldig een écht mantelpak nu eens

lekker niet door moeder zelf genaaid en: wat zie ik er belachelijk mee uit, véél te oud voor mijn leeftijd.

Zo kwam het, dat ik een keer na afloop van de Nederlandse les mijn nieuwe lichtgrijze mantelpak en de donkerblauwe puntige veterschoenen met blokhak door Ruthchen H. wilde laten keuren. Ze reageerde niet erg op mijn uiterlijke verschijning. Maar toen even later haar moeder Tony, op wie ik nogal gek was, ook omdat ik haar in vergelijking met mijn eigen moeder zo jong vond (wat ze ook was) de kamer in kwam, liet deze zich ontvallen: "Kind wat zie je eruit! Je lijkt wel je eigen grootmoeder."

In deze uitrusting gestoken aanvaardden mijn zusjes en ik onder geleide van moeder en Tante Else op 13 oktober vroeg in de morgen de reis naar Amsterdam. Tante Else reisde mee om de indruk van een onschuldige vakantietrip te versterken. Daartoe dienden ook de accordeons van ons drieën. De mijne, die het grootst was, werd met de koffers in het bagagenet gedeponereerd. Ik had hem pas een paar maanden geleden voor mijn verjaardag gekregen.

Hoe dichterbij de grens naderden, des te voelbaarder werd de spanning. Ondanks mijn leeftijd had ik goed begrepen, waar het om ging. Als wij de grens nu niet zouden passeren, konden wij er niet meer uit, omdat moeder immers aanstaande maandag haar paspoort moest inleveren. Wat dat behelsde was mij niet met zoveel woorden uitgelegd. Zeker dreigde een blijvende scheiding van mijn vader, die men misschien op die manier trachtte terug te lokken om hem op te sluiten.

Toen de trein aan de grens stopte en er even later drie geüniformeerde grenswachters bij ons binnen kwamen, klopte het hart mij in de keel. Ze vroegen nors naar het doel van onze reis en naar de inhoud van de koffers. Onder moeders uitleg, dat wij met vakantie naar Amsterdam gingen en dat het reisgoed daarvoor was bestemd, gleed hun blik al keurend over de bagage in het net; één van hen griste de koffer met mijn accordeon eraf en snauwde: "Die gaat toch zeker niet alleen met vakantie, zo'n gloednieuw ding. *Aufmachen!*" Uiterlijk kalm opende moeder de koffer. Met een zwaai trok hij de glimmend donkerrood-grijs gevlamde trekharmonika met de grote parelmoeren knoppen

Op raadselachtige wijze heeft deze trekharmonika de oorlog 'overleefd'.

Toen ik eind april 1946 met een vrachtschip van de KNSM voor het eerst naar Palestina voer om mijn moeder terug te zien, reisde ze als enig waardeobject met mij mee. Enkele weken na mijn aankomst, wandelend over de *rechov* Allenby raakte ik (de waarde van) f100 kwijt, die mijn hardwerkende moeder mij had gegeven om mijn nieuwe bril te betalen. Radeloos liep ik de weg terug, één oog op het trottoir, één oog op de voor mij zo fascinerende étalages. In een waas ontwaarde ik geheel onverwacht in één van hen verscheidene muziekinstrumenten. Voor ik wist, wat ik deed, was ik

binnen en vroeg stotterend - half Engels, half Duits - aan de eigenaar of hij een bijna nieuw accordeon met knopen wou kopen. Tja dat moest hij natuurlijk eerst zien. Binnen een uur lag het gewraakte voorwerp in al zijn pracht voor hem op de toonbank. Ik kreeg er uiteindelijk (de waarde van) f80 voor. Mijn eerste en in eigen ogen geslaagde transactie! Na het voldoen van de nota van mijn bril bracht ik moeder met mijn biecht f30 mee terug.

eruit, wendde zich uitdagend tot ons kinderen en commandeerde: "*Spielen!*"

Als in trance pakte ik het instrument van hem aan, hing het om mijn schouder en begon onzeker, in het bewustzijn dat ons aller leven ervan afhing, mijn glansstuk te spelen. In mijn hoofd weerklonken alleen nog de klanken van de Preciosa mars, die ik als door een wonder uit de balg wist te trekken, totdat een luid "*schon gut*" mij als vanzelf de knoppen los liet laten. Weifelend keek ik op. De snauwer van zoëven lachte een beetje verlegen tegen mij, draaide zich half om naar moeder en vroeg bijna beleefd: "*Ihre Fahrkarten, bitte*". Tante Else, die tegenover moeder bij het raam zat, greep bliksemsnel in haar handtas, haalde haar retourbiljet voor de dag en overhandigde het hem. Hij bestudeerde het aandachtig, maar gaf het haar zonder commentaar terug, waarna ze achter elkaar, hakken slaand, hand aan pet met "*Heil Hitler*" de coupé verlieten.

Als met stomheid geslagen bleven wij minutenlang roerloos zitten. Toen verbrak Tante Else de stilte "Och Paule, dat hij niet nog naar jullie kaartjes heeft gevraagd!" "Dankzij jouw snelle reageren en zijn blunder met het accordeon vond hij het blijkbaar welletjes zo", vulde moeder opgelucht aan.

Op het station in Amsterdam namen wij afscheid van Tante Else, die meteen weer naar Keulen terug zou reizen.

Ik dacht nu alleen nog aan het weerzien met vader. Na een korte zwijgende rit in de taxi stapten wij het kantoor van de N.V. Oxyde op het Rokin (vlakbij de Dam) binnen. Moeder stelde zich voor aan de licht verbouwvereerde receptioniste, die meteen vader wilde bellen om ons aan te kondigen. Met moeite kon moeder haar daarvan weerhouden; wel accepteerde ze dankbaar haar aanbod om ons naar zijn kamer te brengen. Daar op de gang nam zij ijlings afscheid van ons.

Zachtjes opende moeder de deur. Als bij afspraak volgden wij haar op onze tenen naar binnen. Vader zat voorover gebogen aan zijn bureau te schrijven. Hij had ons niet horen binnenkomen. Pas toen wij met zijn vieren naast elkaar op een enkele meter afstand van hem stonden, keek hij op. Even leek het alsof hij ons niet thuis kon brengen. De schrik in zijn ogen was onmiskenbaar. Zonder een woord te uiten stond hij op en liep ons tegemoet; eindeloze minuten tot hij ons bereikte. Maar in plaats van ons te omhelzen zoals wij dat van hem gewoon waren, vroeg hij vol ontsteltenis: "Wat komen jullie hier doen?"

Bij deze zo geheel onverwachte vraag voelde ik mijn moeder als het ware verstarren. Een golf van 'meegevoel' heviger dan mijn eigen teleurstelling over vaders vreemde begroeting doorstroomde mij. In een opwelling pakte ik haar hand en keek vertrouwelijk naar haar op. Ze glimlachte geruststellend en bijna weer de oude bracht ze vader zo beknopt mogelijk van de nieuwe situatie op de hoogte; ze eindigde met: "*Pappichen*, wij hadden geen keus. Nu zijn wij tenminste veilig en bij elkaar. Meneer Oster, Tante Else en Aenne zorgen voor de lift (dat is de expeditie van onze huisraad), al het andere lossen wij samen op." Toen als bij toverslag herkende ik mijn eigen vader weer. Bewogen omhelsde hij eerst, zoals altijd, mijn moeder en daarna ons drieën.

Die nacht in Hotel Suisse in de Kalverstraat, waar vader sinds de zomer logeerde, kon ik maar niet in slaap komen. Elk kwartier hoorde ik de Munttoren slaan; de beelden van de afgelopen dagen bleven maar door mijn hoofd draaien. Ik moest dat alles ergens kwijt, maar waar? Bij wie?

De volgende ochtend na het ontbijt trok ik mij terug in het statige schrijfvertrek van het hotel. Daar - in een beeldend verslag van ons haastige vertrek uit Keulen, de zenuwslopende reis met het angstige voorval bij de grens en de eerste eenzame nacht in den vreemde - stortte ik mijn hart uit bij mijn beste vriendin Ruthchen H.

Toen vader ons tussen de middag kwam halen om, in plaats van alleen zoals anders, gezamenlijk een broodje bij Ruteck te gaan eten, gaf ik hem de brief met het verzoek om hem voor mij te verzenden. Hij nam hem aan, keek naar het adres en dan naar mij. Nadenkend en ietwat bedroefd zei hij na een korte stilte: "In Duitsland bestaat geen briefgeheim meer; elk schrijven kan bij de grens worden geopend. Ik zou je brief moeten lezen om te zien of er niet iets in staat wat ons in moeilijkheden kan brengen. Wil je dat wel?"

De vraag kwam zo onverwacht, dat ik niet meteen kon antwoorden. Vader las nooit een brief, die niet voor hem was bestemd. Ik begreep zijn uitleg wel, toch voelde ik het op zichzelf als een inbreuk op mijn privacy. Aan de andere kant was het belangrijk voor mij dat Ruthchen te weten zou komen, wat er allemaal was gebeurd. En vader? Er stond niets in de brief wat hij niet mocht lezen. Dus knikte ik na enig aarzelen toestemmend.

Die avond, toen ik hem met de gebruikelijke ceremonie wel te rusten zei, stopte hij mij de brief in de hand en fluisterde in mijn oor: "Zo kan ik je brief niet wegsturen. Probeer hem nog eens te schrijven, maar laat dan het overhaaste van het vertrek en het incident bij de grens weg." Met moeite slaagde ik erin voor hem te verbergen hoe erg ik het vond mijn spontaan geschreven bericht te moeten herzien. Maar eenmaal alleen op de hotelkamer liet ik mijn tranen de vrije loop; ik wist, dat ik deze uit zijn voegen gehaalde brief nooit meer zou kunnen herschrijven.

Oorlog

Aan het einde van het schooljaar 1938/39 zou ik met moeder alleen drie weken naar Spa gaan. Moeder had het afgelopen jaar nogal last van ischias gehad en volgens onze huisarts kon een kuur in Spa voor haar wonderen doen. De taak van 'chaperonne' was aan mij toegezegd, omdat ik toch de lagere school zou verlaten en die ene week eerder vrij (met officiële toestemming van de inspecteur van het L.O.) mijn kansen op het Amsterdamse Meisjes-Lyceum wel nauwelijks kon verminderen. Bovendien vonden mijn ouders, dat ik de laatste maanden te veel had geblokt voor het toelatingsexamen (waarvan ik uiteindelijk op grond van de rapportcijfers werd vrijgesteld) en te weinig in de buitenlucht was geweest.

Ik verheugde mij er op. Spa, dat was iets in mijn verbeelding. En alleen met mijn moeder zonder de concurrentie van mijn oudere zussen! Maar op het laatste ogenblik ging de hele reis niet door. Vader achtte de politieke toestand te kritiek. Hij vreesde, dat er onverwacht oorlog zou uitbreken en wij dan voor onbepaalde tijd gescheiden zouden kunnen worden. Als alles 'rustig' bleef, wilden mijn ouders later in augustus met een van ons ergens in Nederland op vakantie gaan. Omdat de reis naar Spa al aan mijn neus voorbij was gegaan en omdat ik - maar dat werd niet uitgesproken - de jongste was, mocht ik met hen mee. Tante Else kon dan op Eva, Ruth en Muschi (de poes) passen.

Tante Else had besloten naar Palestina te emigreren. Haar beste vrienden woonden er sinds 1934 en ze was al tweemaal bij hen op bezoek geweest. Op doorreis naar haar nieuwe bestemming logeerde ze nu een paar maanden bij ons.

Zelf vond ik deze regeling maar matig. Zonder mijn zusters, alleen met mijn 'oude' ouders, zou ik mij zeker opgelaten gaan voelen.

Maar toen het zover was, maakten het chique Hotel Bilderberg en de mooie bosrijke omgeving van Wolfheze veel goed. Helaas logeerden er weinig kinderen van mijn leeftijd. Twee knappe blonde zusjes, de een iets ouder, de ander iets jonger dan ik, onder de hoede van een innemende jeugdige moeder en een vader in onberispelijk Duits uniform (volgens mijn vader had hij een hoge rang, maar die ben ik vergeten) trokken al gauw mijn aandacht.

Nadat wij elkaar twee dagen op afstand hadden gadegeslagen, kwamen Helga en Inge 's avonds in de conversatie-speelzaal, waar wij met onze respectievelijke ouders zaten thee te drinken, naar mij toe en vroegen mij in het Duits (wij bleven met onze ouders Duits spreken) of ik met hen wilde spelen. Maar al te graag volgde ik hen naar een afgelegen speelhoek, waar wij al gauw in onze eigen wereld verdiept

raakten. Ze bleken heel prettige speelkameraden. Voor wij die avond van elkaar gingen, spraken wij af om de volgende avond verder te spelen. Terug bij mijn ouders vertelde ik hun enthousiast van onze nieuwe speelafpraak. "Dan ga ik nu eerst even kennis maken met de ouders van Helga en Inge", zei mijn vader en voor ik van mijn verbazing was bekomen, stond hij al bij hun tafel. Ik begreep er niets van. Waar was dat nu goed voor? Vader kende toch de ouders van de kinderen, waarmee ik wel eens op school speelde, ook niet. Gegeneerd bleef ik hem met mijn blikken volgen en zag de twee mannen zich samen afzonderen. Toen hij na enkele minuten weer bij ons kwam zitten, vroeg moeder gespannen: "En?" "Ik heb mij aan hen voorgesteld en gevraagd of ik hem even onder vier ogen kon spreken." Hier keek vader liefdevol naar mij voor hij ietwat aarzelend vervolgde: "Met hem alleen en buiten gehoorsafstand van de kinderen gaf ik hem te verstaan, dat wij joden zijn,

Buiten kijf hadden de ouders van Helga en Inge dit de eerste dag reeds geconstateerd. Zeker mijn vader zag er onmiskenbaar joods uit.

dat wij, ofschoon ik in de oorlog 1914-18 als officier aan Duitse zijde heb gevochten, nu uit Duitsland hebben moeten vluchten en dat ik als onze kinderen met elkaar blijven spelen, wil, dat hij dat weet. Hij reageerde correct met: "Ook ik ben Duitser en zoals U aan mijn uniform ziet, dien ik mijn vaderland. Dat betekent niet, dat ik met alles, wat daar gebeurt, kan instemmen. Wij zijn hier in Holland en het doet mij genoeg, dat onze kinderen elkaar hebben gevonden." Bij dit verslag sloeg mijn aanvankelijke schaamte over vaders bemoeienis met de familie van mijn speelgenoten over naar bewondering voor zijn optreden.

Op onze wandelingen met zijn drieën draaide het gesprek tussen mijn ouders bijna altijd om Hitler en de dreiging van een nieuwe oorlog. Ik luisterde aandachtig en zweeg. Maar één keer - ik zie de open zandplek in het bos nog zo voor mij - toen vader het erover had hoeveel mensenlevens die oorlog zou kosten, bleef ik plotseling stilstaan, pakte zijn hand en vroeg dringend: "Kan dan niet één man zijn leven op het spel zetten en Hitler vermoorden?" "Dat is onuitvoerbaar", meende vader met de hem eigen skepsis, "dan volgt hem alleen een ander op, maar de nazi's blijven aan de macht".

Toen wij een paar dagen later door de radio hoorden dat Hitler Polen was binnengevallen, keerden wij hals over kop naar huis terug.

Bezetting

In de nacht van negen op tien mei 1940 werd ik wakker door ongewone, onheilspellende geluiden. Op zoek naar bescherming liep ik naar de slaapkamer van mij ouders. Ze stonden samen met mijn zusjes op hun balkon en keken omhoog naar de vliegtuigen, die met dreigend geronk over onze hoofden heen in één richting vlogen. Op de omringende balkons schreeuwden de burens elkaar opgewonden toe, dat de Duitsers Nederland waren binnengevallen. Vader ging naar beneden om naar de radio te luisteren. Wij bleven evenals de meeste van onze burens nog een hele tijd op het balkon. Het was er zo luguber, dat ik, toen wij tenslotte afgemat wel weer naar bed wilden, niet alleen in mijn kamertje durfde blijven. Dus hielpen de zussen mij mijn matras naar hun kamer sjouwen en het bed op de grond opmaken. Toch duurde het een hele tijd voor ik, door beklemmende dromen achtervolgd, in slaap viel.

Die eerste dagen na de Duitse invasie waren zeer verwarrend. Berichten - geruchten - geboden en verboden. Toen het duidelijk werd, dat de Duitsers niet te stuiten waren, trachtten velen hun heil te zoeken in de vlucht naar de kust (in de eerste plaats naar IJmuiden) om vandaar naar Engeland over te steken. Moeder wilde extra geld op de bank opnemen voor geval van nood; ik ging met haar mee. Goede vrienden, in de eerste plaats Salomon,

Kurt Salomon was een collega van vader, vrijgezel van midden veertig, die vlak bij ons woonde. Hij kwam vaak bij ons, noemde mij 'Helena' naar Helena van Troje, waar ik erg trots op was, en Ruth 'Brunhilde' naar Siegfrieds Brunhilde uit de Nibelungen, wat zij enig vond; bijna elke zaterdag- of zondagavond speelde hij mee skaat bij ons thuis. Tot onze grote vreugde huwde hij toch nog met een vrij knappe emigrante uit Oostenrijk. Zij overleefde het concentratiekamp.

Kurt Salomon

Geboren 27.6.1898 in Wuppertal.

Omgekomen 23.7.1943 in Sobibor.

verschenen bij ons thuis, om gezamenlijk te overleggen wat te doen: proberen te vluchten met alle risico's vandien - blijven met het naderende onheil voor ogen. Brokstukken van vluchtervaringen, zoals beschietingen van de kustwaarts stromende mensenmassa, dramatische tonelen in IJmuiden om daadwerkelijk aan boord van een vaartuig te komen, kwamen ons ter ore. Zouden ook wij, Salomon, de beide grootmoeders,

Beide oma's, die mijn ouders na de *Kristallnacht* (van 9 op 10 november 1938) zo snel mogelijk naar Nederland hadden laten overkomen en die niet ver van ons vandaan in een pension woonden, hadden de tweede dag van de oorlog mijn ouders gesmeekt 'voorlopig' bij ons in huis te mogen blijven. Ze wilden, als ons iets zou overkomen, niet alleen achterblijven.

vader, moeder en wij drieën in twee taxi's proberen IJmuiden te bereiken? De meningen waren verdeeld en in mijn herinnering gaven onze stemmen tenslotte de doorslag: moeder en Ruth vóór, vader, Eva en ik tegen.

Later heb ik vaak gedacht: was dat wel zo? Maar op mijn netvlies verschijnt dan het beeld van onze huiskamer, waar wij met zijn vijven alleen waren toen vader ons kinderen de vraag voorlegde. Mijn neen werd ingegeven door vrees voor schieten in de rug (een angst, die nog terugkeerde). Maar geen van ons drieën was in staat de draagwijdte van onze beslissing te onderkennen. Het neen werd ingegeven door directe angst voor een dodelijke afloop, die reëler drukte op ons afwegen dan de voor ons toen onvoorstelbare desastreuze gevolgen van het blijven.

Alea iacta erat (de teerling was geworpen). Wij bleven.

Het gezegde is: *alea iacta est* - de teerling is geworpen; beroemde uitspraak van Caesar toen hij na lang aarzelen in 49 v.Chr. besloot met zijn leger de rivier de Rubicon over te trekken, die de grens vormde tussen Italië en Gallia Cisalpina (Suetonius *Caes.*32).

De schat aan Latijnse citaten is ons met de 'vadermelk' ingegoten. En omdat mijn vader voldoende vaak de vertaling liet volgen zijn ze ons tot op heden bijgebleven.

Een of twee dagen na de overgave - vader, moeder en ik zaten met zijn drieën in de huiskamer - ging de telefoon. Moeder nam de hoorn op, maar na het vertrouwde "Paula Schwarzschild" volgde er niets meer. Met een gevoel van onheil liep ik naar haar toe om zo nodig te tolken.

Maanden geleden had moeder een telefoon van het politiebureau aangenomen. Ze herhaalde toen wezenloos, wat ze had verstaan "uw dochter Eva is overleden". Ik nam de hoorn van haar over en hoorde de agent herhalen "uw dochter Eva is overleden". Er was haar niets ernstigs overkomen, ze wilden alleen, dat iemand van de familie haar op het politiebureau kwam ophalen.

Alle kleur was uit haar gezicht weggetrokken en het licht in haar anders zo glanzende ogen leek gedooft. Eindelijk hoorden wij haar "ja, ja, dank U wel" stamelen. Afwezig legde ze de hoorn neer en trachtte tot zichzelf te komen voor ze ons deelgenoot maakte. "Der Rudi

Rudi Winter en mijn vader kenden elkaar uit de eerste wereldoorlog, maar hadden elkaar later uit het oog verloren. Zoals zoveel vluchtelingen uit Hitler-Duitsland dook hij op een dag bij ons in Amsterdam op. Het weerzien tussen de beide mannen was bijzonder warm en wij vrouwen (inclusief de beide grootmoeders) vatten al gauw een grote sympathie voor hem op. Het bleek, dat Rudi hals over kop uit Duitsland had moeten vluchten, omdat hij een verhouding had met een niet-joodse vrouw.

Vanzelfsprekend werd hij een van de vaste *Skat-Brüder* en at zeker een keer in de week met ons mee. Als de stemming aan tafel dan bijzonder goed was, verzocht één van ons hem wat te zingen. Want Rudi was van beroep opera-zanger geweest en had *Gold in der Kehle*. Later, toen hij nog meer tot de familie behoorde, begeleidde mijn oudste zuster, die evenals ik geen noot kon zingen, maar dol was op acteren, hem wel eens met de passende mimiek. Dan moest hijzelf zo lachen, dat hij vaak niet verder kon zingen. Rudi was een lieve zonderling, te goed voor deze wereld. Terecht vreesde hij, dat hij als de Duitsers Nederland bleven bezetten zou worden opgepakt wegens de in Duitsland begane *Rassenschande*.

ligt in het ziekenhuis. Hij heeft gisteravond Veronal ingenomen, er een fles whisky achteraan gedronken en tengevolge daarvan een deel weer uitgebraakt. Hij is naar het ziekenhuis gebracht en daar hebben zij zijn maag leeggepompt. Hij is nu weer bij bewustzijn. Op hun vraag wie ze van zijn familie konden waarschuwen heeft hij ons als zijn naast bestaanden genoemd.”

In de diepe stilte, die volgde, hoorde ik alleen het bonzen van mijn eigen hart tot vader opstond en de kamer uitging. Wij hoorden hem de trap op gaan en dan niets meer.

Hoelang wij zo samen bleven wachten tot zijn stap weer zou klinken weet ik niet. Tenslotte was het moeder zelf, die de spanning verbrak en zacht tegen mij zei: “*Mein Kind*, ga naar boven kijken, waar vader blijft. Je weet toch, *der Onkel Peter*...”. Het was de eerste keer, dat moeder tegenover mij als vanzelfsprekend aannam, dat ik wist, wat de ware oorzaak van Onkel Peters dood was geweest.

Ik had het een paar jaar geleden in een gesprek tussen mijn zussen opgevangen en hen toen om volledige opheldering gevraagd.

De betekenis van haar onafgemaakte zin drong daardoor nog pijnlijker tot mij door. Wat moest ik doen? Waarom ging moeder zelf niet?

Die vraag bleef mij lange tijd achtervolgen tot het mij ‘op een dag’ duidelijk werd, dat moeder met haar scherpe intuïtie erop had vertrouwd dat de lijfelijke aanwezigheid van zijn jongste kind al de instincten van mijn vader om zijn kind te beschermen zou wakker roepen.

Ik rende naar boven. Aarzelend bleef ik voor de slaapkamer van mijn ouders staan. Door de gesloten deur drong geen enkel geluid tot mij door. Zachtjes klopte ik aan en toen er geen antwoord kwam, trad ik behoedzaam binnen. Vader lag voorover op bed met zijn gezicht in het kussen. Zijn hele lichaam schudde van wilde snikken, die hem schenen te overmeesteren. Nooit eerder had ik iemand in een dergelijke fysieke schoktoestand gezien en ik wist niet hoe ik hem moest benaderen. Verscheurd door medelijden ging ik naast hem op de rand van het bed zitten en begon zacht over zijn hoofd te aaien. Door mijn tranen heen volgde ik elke beweging van zijn lichaam. Gaandeweg verminderde de kracht van het schokken, leken de snikken onder mijn nog steeds strelende hand weg te ebben. Hij kwam overeind, zijn ogen, die de mijne zochten, vol verdriet. Even bleven wij elkaar zo in woordeloze verstandhouding aankijken, toen zei hij rustig: "Ga maar vast naar beneden, *Kleines*, ik kom zo". Hij liep de aangrenzende badkamer binnen en liet de wasbak vol met water lopen. Nog even wachtte ik tot ik zag hoe hij op de hem eigen wijze het hoofd in het water onderdompelde. Daarna pas haastte ik mij naar beneden om moeder te zeggen, dat hij eraan kwam.

Amsterdam 's morgens Dinsdag 7. Sept. 18. Sept. 1940.

Ik moet in Tagebuch anfangen. Ich hatte es sicher nicht lange durch, aber ich glaube es ist mir augenblicklich ein Frost. Samstag war ich todunglücklich. Ich sah einfach keinen Ausweg. Krieg um mir und Krieg in mir. Ein Mensch der kann nur leben wenn er hofft. Und da ich an diesem Tage so wie auch Freitagabend alle Hoffnung verloren hatte konnte ich nicht mehr leben. Freitagabend haben wir uns von Griesman verabschiedet. Der Abschied tat mir furchtbar weh. Herr Griesman war bei uns und wir mußten alle nacheinander rüber und ihm auf Wiedersehen sagen. Es sprach mit verhüllter Stimme, und so wie jeder Abschied regte er mich auf. Ich lief raus auf's W. C. Glaupte den Schwestern nicht mein leidendes Gesicht zeigen. Eva war vor mir unten gewesen und kam schluchzend wieder raus. Als ich mich beruhigt hatte ging ich zu Ewa. Ewa heulte noch. Wir hielten uns umschlungen und in diesem Augenblick begann es wieder was hoffnungsvoller für mich auszusehen, dachte ich: doch solange Du sie hast brauchst Du nicht zu verzweifeln. Ich drückte meine Hände die wieder hinnen wälten Krampfhaft und konnte nicht so viel möglich Eva Ruhe ließ dabei und strichte. Ich ihre Ruhe nicht. Ich glaube sie ist ganz anders als Ewa und ich. Nachdem es nun gingen wir (Vater, Ewa und ich) zu Fr. Ruth war gerade wir saßen alle im Musikzimmer. Result hien und ging. Ab und zu lief Frau Fr. ein lietzte was an und kamte wieder raus. Dann hien lich lang. Endlich erhob Gold sich und liep die Familie beizammen rufen und wählten uns verabschieden. Aber Gold bleib noch eben Frau Fr. küßte und Walter küßte sie und nur Fr. Du fielest Eva am den Hals und küßte sie. Ich erschrak eben. Dachte aber er würde mich verschonen. O nein nicht richtig! Dann sagte er, er hätte heute abend vielleicht noch mal Eva überlege. Ich seit einer halben Stunde ob sie oder nicht zu Ewa gehen sollte. Sie waren immer nett zu ihr gewesen. Sie fragte es Vater und V. fand sagte sie bräunte es nicht aber sie könnte es wohl. Nach vielen Hin und Her hat Eva das letzte und ich wartete auf der Straße. Sie waren nicht sondern um die Ecke bei Klanna L. ranke. Wie liefen in der Straße wo die Tanke wohnt als sie auf einmal links ab. Ich lief sie tief dann nach und wieder mußte ich mir weit hin zurückgehen. Ich dachte mir, daß Ewa doch eigentlich sehr liebt sein den Mannen sein muß. Ich suchte wie sonnetieren indem Weg. Ewa sagte sie sollte doch noch mal zu Klanna gehen. Er hatte sich sehr geirrt. (Aber ihm stand Walter klar. Von seiner Befregung hatte Eva ihm

Uit mijn dagboek
(10 september 1940 - 11 oktober 1942)

Gekozen heb ik uit dit dagboek, wat mijns inziens een beeld oproept van de atmosfeer, waarin wij toen leefden. Ik was dertien jaar en drie maanden toen ik begon mijn verdriet van mij af te schrijven. De weergave van mijn gedachten- en gevoelswereld is dan ook in overeenstemming met mijn leeftijd. Omwille van de authenticiteit heb ik niets veranderd, niets geredigeerd, alleen zo strikt mogelijk uit het Duits vertaald.

AMSTERDAM, DINSDAG 10 SEPTEMBER 1940

'S MORGENS 8.20 UUR

Ik moet een dagboek beginnen. Zal het wel niet lang volhouden. Maar momenteel is het, denk ik, een troost voor mij.

Zaterdag was ik doodongelukkig. Ik zag gewoon geen uitweg meer. Oorlog om mij heen, oorlog in mij. Vrijdagavond hebben wij afscheid genomen van de G's.

Meneer Griessmann was een van de drie bossen van de firma Lissauer & Co. in Keulen. Wij waren al jaren zeer bevriend met de hele familie. Hun oudste zoon Walter was een jaar ouder dan Eva en Werner, de jongste, even oud als Ruth. In oktober 1937, nadat wij force majeure drie nachten met zijn vijven in hotel Suisse hadden overnacht, mochten Ruth en ik bij de familie Griessmann, die al eerder naar Amsterdam was geëmigreerd, logeren tot wij een 'voorlopig' verblijf voor ons allen hadden gevonden. De familie G. en personeel woonden in een groot huis in de Verdistraat. Ruth en ik hadden het er geweldig en werden enorm verwend. Bovendien koesterde mevrouw Griessmann een zwak voor mij. *Ellenmäuschen* mocht alles.

Met de andere toen ook in Amsterdam wonende boss Meno Lissauer en diens uitgebreide familie werden ze in een speciale bus onder Duits geleide naar Spanje gebracht. Vandaar vertrokken de Griessmanns naar São Paulo en de Lissauers naar New York.

Meneer G. was bij ons en wij moesten allen na elkaar naar beneden komen en hem vaarwel zeggen. Hij sprak met tranenomfloerste stem, en zoals elk afscheid greep het mij aan.

Ik rende naar de WC, kon de zussen mijn behuild gezicht niet laten zien. [...]

ZONDAG 10 NOVEMBER 1940

2.30 UUR

[...] Onze rectrix heeft gisteren gevraagd of wij geen boeken hebben voor de kinderen in Rotterdam en op de Veluwe. Ik heb genoeg om weg te geven. Maar ik geneer mij eigenlijk zoveel te geven. Wij moeten ze zelf bij haar brengen. Wij

'Wij' waren moeder en wij drieën. Dan speelde vader skaat, op zaterdag- of zondagavond, en nam moeder ons af en toe mee uit, naar een operette of naar een film. Mijn vader hield niet van uitgaan en was allang tevreden als moeder die avond niet de 'grote was' deed (hetgeen vaak genoeg gebeurde op zaterdagavond, omdat de stroom dan goedkoop was). Het onthaal van de *Skat-Brüder* vond gedeeltelijk plaats voor ons vertrek; het 'neusje van de zalm' werd echter na afloop van de voorstelling met vereende vrouwelijke krachten klaargemaakt.

gaan hoop ik vanavond naar de bios. Donderdag en vrijdag was er luchtalarm.[...]

ZONDAG 17 NOVEMBER 1940

12.15 UUR

Zo vroeg was ik nog nooit klaar.

Op zondag deden wij kinderen (vaak met de stiekeme hulp van Oma E.) het werk in huis (behalve koken). Dat werd dan wel de avond tevoren onderling verdeeld. De prettigste taak, maar daarvoor moest je vroeger opstaan, was het zetten van de koffie, die aan alle eisen moest voldoen en het dekken van de uitgebreide brunchtafel in de huiskamer. Omdat wij alleen op zondag met zijn vijven konden ontbijten werd het onze intiemste en langdurigste maaltijd.

Verleden week maandag heb ik een brief van Ruth Hirsch gekregen. Ik was er heel blij mee en heb haar meteen geantwoord. Ze hebben aan vier jongens kamers verhuurd. Ik wou, dat ik bij haar was. [...]

Er is drie avonden achter elkaar geschoten. De eerste avond drie keer luchtalarm, de beide andere twee keer. De heren van het skaat dachten gisteren, dat ze bij ons zouden moeten overnachten. Van 0.00 uur - 4 uur mag je niet op straat en het tweede luchtalarm begon om 22.30 uur.

DONDERDAG 2 APRIL 1941

11.45 UUR

Eindelijk, eindelijk, eindelijk. Hoe lang kon ik niet schrijven (de laatste aantekeningen zijn van 21 februari 1941) en wat is er intussen niet allemaal gebeurd. Op het ogenblik ligt

vader in het ziekenhuis en wordt om 12 uur onderzocht. Hij heeft iets aan zijn blaas en ligt er sinds verleden week woensdag. Ik hoop maar, dat hij niet geopereerd hoeft te worden. [...]

Op het ogenblik ben ik weer helemaal down. Vader ziek, moeder hypernerveus, de oma's vreselijk,

De grootmoeders waren na de overgave van Nederland in mei 1940 naar hun pension teruggegaan. Maar toen enige maanden later de drijvende kracht van dit emigrantenpension, Frieda Rothschild, zich van het leven beroofde, besloten mijn ouders om de oma's voorgoed in huis te nemen.

Mijn studeerkamer boven, die ook als logeerkamer diende, werd het domein van de 'kleine opoe' (vaders moeder) met wat van haar dierbaarste stukken, terwijl onze eetkamer beneden (en suite met de huiskamer) met zoveel mogelijk van haar eigen meubels voor de 'grote opoe' werd ingericht. Overdag verbleven ze samen in deze sfeervolle kamer.

'De Oma's vreselijk' was een constatering gebaseerd op de situatie van het ogenblik, niet op mijn gevoelens jegens hen.

De moeder van vader, die zeer introvert was, trachtte haar angst om het leven van deze zoon zo goed mogelijk voor ons te verbergen. Moeders moeder, die met hart en ziel aan haar jongste dochter hing, kon het maar moeilijk verkroppen haar zo te zien lijden zonder te kunnen helpen. Daar kwam dan nog bij, dat ze zelf heel veel van vader hield.

Eva gek, alleen Ruth normaal. Oma Schw. wil met Pesach in een orthodoxe huishouding.

Voor wij in oktober 1937 Duitsland verlieten, beloofde moeder haar schoonmoeder in Nederland een koosjere huishouding op te zetten, zodat mijn grootmoeder ten allen tijde bij ons zou kunnen logeren. Die belofte hield zij vanaf de eerste dag in onze nieuwe woning.

Wie weet wat het inhoudt om zich aan al die regels van het scheiden van vlees- en melkspijzen te houden, begrijpt hoeveel meer dagelijks terugkerend huishoudelijk werk dit voor mijn moeder betekende. Nooit heb ik haar hierover enige klacht horen uiten. Ofschoon dus bij ons thuis ook de extra strenge regels van Pesach (het paasfeest) in acht werden genomen zoals het verwijderen van alle *gometz* (gezuurd), vond *Oemchen* dat niet voldoende. Vandaar haar uittocht naar een streng orthodoxe pension voor de duur van het paasfeest.

In maart is er twee dagen gestaakt. Grote boete natuurlijk. Mochten eerst de straat niet op. Joden mogen allang niet meer naar de bioscoop en in cafés. Ik wou, dat de oorlog afgelopen was (dat wil iedereen). [...]

MAANDAG 14 APRIL 1941

2 UUR

Vader is zaterdag geopereerd. Hij zou eerst verleden week maandag geopereerd worden. Maar omdat hij koorts had, moest het worden uitgesteld. Woensdag, toen hij geen koorts meer had, kreeg hij vreselijke pijn in zijn buik. De dokter zei, dat hij nu pas volgende week geopereerd zou worden. Maar zaterdag kwam moeder kwart over één thuis en zei: "Pa is geopereerd." Ze was erg opgewonden, wist het al vrijdagavond (namelijk dat vader geopereerd zou worden. Om ons te sparen vertelde ze het pas na afloop van de operatie.). Wij niet. Gisteren, zondag, was een afschuwelijke dag. Met vader ging het miserabel. De arts

Vader lag in het CIZ (Centraal Israëlitisch Ziekenhuis) in de Jac. Obrechtstraat, een goede vijf minuten lopen van ons huis. De arts-chirurg was Dr. Hans Feritz met wie mijn vader in het ziekenhuis bevriend raakte en die hem toen reeds zijn hulp aanbood. In zijn buitenhuis op de Veluwe liet hij dan ook later onze voor die tijd grote koelkast onderduiken. Hij behoort met één ander (ons voordien geheel onbekende) tot de enigen, die na de oorlog erop stonden het hun toevertrouwde 'in zijn geheel' terug te geven.

heeft er een internist bijgehaald. Het hart was in orde, maar de andere inwendige organen functioneren niet. Eva is bij hem geweest en volgens wat ze zei moet hij er heel slecht uitzien. Helemaal vervallen en afgemat. De operatie zelf was goed verlopen, maar zijn ene been gezwollen. Meneer K. was er de hele dag en bracht moeder steeds naar het ziekenhuis. Dat is vlakbij.[...]

Iedereen is erg aardig, er wordt voortdurend opgebeld. Ik durf niet op te nemen. Vandaag gaat het iets beter. De doktoren hebben hoop. Maar het is nog steeds kritiek. Steeds als moeder uit het ziekenhuis komt is ze doodop. Vanmorgen, zegt Ruth, heeft ze nog gehuild. [...]

Zaterdagavond was ik voor de Seider

'Sederavond de twee eerste avonden van het Joodse Paaschfeest, wanneer de Israëlitische huisvader, door een zijner kinderen (het jongste liefst E.S.) ondervraagd, de betekenis verklaart van het ongezuurde brood (matse E.S.) en het bitter kruid (de bittere saus, waarmee het Paaschlam wordt gegeten), die daar op tafel (op de Seder-schotel E.S.) liggen en daarbij uit de Hagada de geschiedenis van den wonderbaren uittocht uit Egypte verhaalt.'

Uit: *Woordenschat* o.v.v. Taco H. de Beer en Dr.E.Laurillard (1899/1993), p.1051.

Seder-avond was mijn liefste feest met véél genodigden, een extra feestelijke, rond de antieke zilveren Sederschotel gedekte tafel, een heerlijk maal (dat was er eigenlijk altijd; mijn moeder kookte goed en graag. Maar volgens oud joods gebruik hoort bij iedere feestdag een ander speciaal eten), met ook voor ons kinderen enige glazen wijn uit

speciale kleine wijnglazen vervaardigd van hetzelfde kristal met erin afgebeelde druiventrossen, als dat van de volwassenen. En last but not least de vrolijke coupletten uit de Hagada door iedereen, stem of niet, meegezongen.

Zover mijn herinnering teruggaat, gaf vader de Seider bij ons thuis. Eén keer maar, nog in Keulen, was hij om deze tijd ziek en telde ik de dagen, die hem nog restten om 'op tijd' beter te worden. Toen de avond aanbrak en hij nog niet echt was hersteld, begon hij toch - om ons kinderen niet al te zeer teleur te stellen - de Seider te leiden en nam Onkel Ju, vaders jongste broer, het halverwege van hem over. Het lag dus voor de hand, dat wij deze eerste Seider zonder vader nogal wat uitnodigingen kregen. Moeder wilde liever met Oma E. thuis blijven, Oma Schw. bracht de Seider in haar superkoosjere pension door, Eva en Ruth gingen naar andere vrienden; ik gaf de voorkeur aan de familie Badmann 'maar over hen vertel ik liever een andere keer'.

bij de familie Badmann. Maar daar vertel ik liever een andere keer over, het past hier niet bij. Ik hoop, dat Pa gauw weer beter is. Zo is het afschuwelijk. Goed, dat wij vakantie hebben. Morgen moet Ev weer naar de zaak.

DINSDAG 15 APRIL 1941

5 UUR

Het gaat vader 100% beter dan gister. De crisis is doorstaan. Er kan zich nog wel een bloeding voordoen, maar dat hoeft niet. Hij slaapt de hele dag, is nog heel zwak en eet bijna niets. Bewegen kan hij ook niet. Gewassen wordt alleen zijn gezicht. Mutti is ook al normaler. Wij zijn allemaal vol goede hoop. Elk ogenblik wordt er opgebeld of komen er mensen vragen. Het lijkt wel of heel A'dam het weet. Slapen doe ik miserabel, draai van de ene kant naar de andere en droom afschuwelijk. [...]

DINSDAG 22 APRIL 1941

6 UUR

Met vader gaat het goddank beter. Ik was gister bij hem en vond hem er naar verhouding goed uitzien. Hij ziet erg bleek, maar dat is toch vanzelfsprekend. Gisteravond zei hij niet veel. Ik hoop, dat hij geen inzinking krijgt. [...]
Vandaag was er weer school. Ik heb helemaal geen zin meer om naar school te gaan. De kinderen zijn zo kinderachtig, gewoon niets mee te beginnen. Behalve Didi van Hall zijn ze allemaal zo (zij is al 16). Ik vind het nogal zinloos op het ogenblik naar school te gaan. Wat leer je toch veel onzin en wat zijn de docenten allemaal schoolmeesterachtig. De meesten echt onmenselijk. Raar, dat mij dat nu pas opvalt. Vroeger vond ik leraren, school en kinderen aardig. Het komt mij überhaupt voor alsof ik deze week jaren ouder ben geworden. Dus voel ik mij ook niet meer goed bij hen. [...]

Ik wil dolgraag hier weg, naar Amerika. Ik houd van afwisseling en hier verveel ik mij. Vandaag heeft een meisje uit drie-gym afscheid genomen. Ze gaat nog vandaag naar Spanje. Ze is geloof ik erg ongelukkig, zag heel bleek en had lang niet zoveel bravoure als anders. Ik had met haar te doen, ofschoon ik haar niet mag, maar wou toch, dat wij ook al zo ver waren (ze is met de hele familie).

VRIJDAG 25 APRIL 1941

5.10 UUR

Vader moet nog een keer geopereerd. Het is afschuwelijk. Ruth heeft het mij net gezegd. Mutti is helemaal overstuur. Als er maar niets misgaat. Ik ben zo bang. Verschrikkelijk. Het ging toch eerst wat beter. Er is iets met de gassen. Wat weet ik niet precies. Als er maar niets gebeurt. Ik had niet gedacht dat wij dat alles nog eens zouden moeten doormaken. Wist ik maar precies, wat het is. Hoffentlich, hoffentlich gaat het goed. Ik ben nu al weer rustiger. Kan helemaal niet meer huilen.

ZONDAG 27 APRIL 1941

3 UUR

[...] Mutti wil mijn trekkharmonika verkopen. Ik ben er nogal droevig over en vooral omdat ze er niets over tegen mij heeft gezegd. Niet gevraagd en niks. Tenslotte is ze toch mijn eigendom en heb ik er ook nog iets over te zeggen. Zo nodig hebben wij het geld ook nog niet (die constatering berustte op 'helderziendheid', zie 12 mei, 24 juli en 2 december 1941). Het treft mij, ofschoon ik er niet vaak op speel. Nou ja, er zijn erger dingen. Ik zal niets zeggen. Ze hoeft het niet te merken.

Zoals blijkt uit oktober 1937 heeft mijn moeder haar tenslotte niet verkocht. Waarom? Zeer waarschijnlijk was het haar toch niet ontgaan, dat ik het mij 'te veel' aantrok.

Die van Eva ook. Maar die kan helemaal niet spelen. Dat is toch nog wat anders.

MAANDAG 12 MEI 1941

3 UUR

[...] Met vader gaat het beter. Maar hij moet toch nog op zijn minst twee en een halve week blijven. Zondag was ik de hele dag, behalve 's avonds, bij hem. Daarnet belde Dr. Lang op, één van de vele directeurs van de zaak. Hij zei, dat hij moeder morgen eens wilde spreken. Ze dacht meteen, dat het nu helemaal afgelopen zou zijn (de firma is namelijk aan het liquideren). Ze belde daarop Salomon en vroeg hem

bij ons langs te komen. Hij was er; het salaris wordt erg gekort en alleen mensen, afkomstig uit Keulen, mogen nog blijven. Het is natuurlijk afschuwelijk, maar ik kan mij er toch niet zo erg over opwinden. Eva huilde. Dat kan ik niet begrijpen, in het bijzonder niet nu dit met Pa is gebeurd. Vrijdag zou ik beginnen te tennissen. Dat wil ik nu natuurlijk niet, maar durf het niet te zeggen. Mutti zei al, dat ze Jos (onze werkster) zou moeten weg doen. Ik vroeg haar of wij niet op iets anders konden besparen. Ze vroeg op wat. Ik vind, dat wij dat heel goed kunnen. Bijvoorbeeld op het eten: koekjes, koek (beide bakte mijn moeder altijd zelf), chocolade, gebakjes en limonade. Maar aan zoiets denkt ze geloof ik helemaal niet.

Eén van moeders stelregels was inderdaad: “*am Essen spart man nicht*” (op eten wordt niet bespaard). Maar wij werden zeker niet verwend met snoep.

Als ze Jos wegdoet wil ik graag wat eerder opstaan. Maar de zussen denken daar niet over en alleen heeft het toch geen zin.

MAANDAG 19 MEI. 1941

5.30 UUR

Met vader gaat het beter, dat wil zeggen hij is aan de beterende hand. Misschien mag hij einde volgende week eens op. Woensdag is hij er al acht weken. Hij wordt nu natuurlijk ongeduldig en het eten smaakt hem niet enzovoort.

Zaterdagmiddag was ik met Ru op het tennisveld: het was heel leuk. Vrijdag had ik de eerste trainingsles. Het gaat veel beter dan vorig jaar. [...]

Verleden week maandag hoorden wij 's avonds na de jobstijding (over de korting van het salaris), dat in een telegram van Lissauer

Meno Lissauer had in New York weer een filiaal onder zijn eigen naam opgericht.

staat: affidavit Schwarzschilds dochters onderweg.

Een affidavit (beëdigde verklaring) had je nodig om in de VS te worden binnengelaten. Ik denk, dat er in stond, dat iemand zich voor je onderhoud garant stelde.

Voor hoeveel van ons dat is, weten wij niet. Ru heeft er immers al een. De Pollocks zijn hun huis uit. Ze hopen, dat ze gauw weg kunnen. Zaterdag zei een kind uit mijn klas, dat zij (haar vader) van een man, die bij het onderwijs is, had gehoord, dat alle joodse kinderen vanaf 1 september van school moeten. Dat zou gewoon afschuwelijk zijn. Wij richten nu op school een krant op. Maar ik geef mij niet op. Nu al helemaal niet. [...]

VRIJDAG 23 MEI 1941

6.15 UUR

Vrijdagavond kreeg ik een brief van Ruthchen Hirsch. Was er heel blij mee en wou maar, dat ik al bij haar was. Mevrouw Hirsch schreef, dat ik tot vader en moeder ook overkomen bij hen kan wonen. Zalig zou dat zijn. Ik denk: Ruthchen en ik zouden nog goed met elkaar overweg kunnen. Twee jaar geleden was ze in december op doorreis naar Amerika een nacht met haar moeder bij ons.

4 JUNI 1941

10 UUR 'S AVONDS

Vader mocht vandaag voor het eerst lopen (proberen). Het moet hem erg aangegepen hebben, vertelt Mutti. Ik was vandaag niet bij hem. Ru is namelijk gisteren van de fiets gevallen. De achterband liep leeg en ze remde. Het bleek een groot gat in haar knie en het werd in het ziekenhuis gehecht. Grote opwinding. Ik wil het niet zo precies beschrijven. Wij kwamen van het tennisveld. Ze moet nu een week of zo rustig liggen. [...]

Dat voorval herinner ik mij nog heel goed. Het gebeurde op de Apollolaan, niet ver van ons huis. Ruth viel van de fiets en even later zag ik het bloed uit haar knie gutsen. Ontzet gooide ik mijn fiets neer en wilde haar overeind helpen. Er waren meteen mensen, die zich met het geval bemoeiden. Toen ze tenslotte wankel weer stond, schreeuwde ze tegen mij, dat ik alvast naar huis moest gaan en mijn mond moest houden over haar val vanwege vader in het ziekenhuis. Ze zou zich wel redden. Ik vond het verschrikkelijk om haar daar temidden van al dat bloed en die vreemde mensen alleen achter te laten. Maar ze ging zo te keer (wat ze maar zelden deed) in de trant van: ik ben ouder dan jij en weet dus beter, wat er moet gebeuren, dat ik haar 'bevel' opvolgde.

Hoe ze uiteindelijk naar het CIZ ziekenhuis, waar vader lag, is gekomen, herinner ik mij niet. Wel, dat de arme man later van een van de verpleegsters hoorde, dat er een groot gat in de knie van zijn dochter was gehecht en dat ik een reuzeuitbrander van mijn moeder kreeg, dat ik haar alleen had gelaten.

En de moraal van het verhaal: Het was de laatste keer, dat ik in een kritieke situatie mijn eigen instinct uitschakelde.

Dinsdag ben ik jarig. Vader is vast nog niet thuis en Ruth ligt. Bah, wat saai.

DONDERDAG 12 JUNI 1941

6.30 UUR

Gisteren en vandaag zijn alleen joodse jongens tussen 18 en 30 jaar opgepakt. Het was en is afschuwelijk. Rolf Simon (Rolf Simon was een tijdje met Eva bevriend geweest) was de eerste, wij hoorden het meteen daarna. Het is werkelijk vreselijk. Allemaal bekenden. Overal. Vanmorgen op school was het niet om uit te houden. Wij joden (niet allemaal) konden onze gedachten niet bij de les houden. Het is zo ontzettend, onvoorstelbaar. Als ze maar terugkomen. Niemand gelooft dat. Ze moeten vast in Duitsland werken. Mijn armen en benen zijn loodzwaar. De linker doet echt pijn en vader die dat alles mee aan moet horen. Ach vader. Wat lijkt dat lang geleden. Dinsdag, toen ik uit school kwam, zat hij daar.

De hele familie met inbegrip van de zusters van het ziekenhuis had voor mij geheim gehouden, dat vader die ochtend als verjaardagsverrassing thuis zou komen.

Ik schrok mij dood en snikte heel erg zonder tranen. Hij is wat spreken, praten betreft weer helemaal de oude, krijgt veel te eten om aan te komen. Vanmiddag in de eerste les was het weer afschuwelijk. Stanz

Met Stanz de Jongh, die een jaar ouder was dan ik omdat ze was blijven zitten en die volgens haar verhalen nogal wat 'ervaring' had met jongens, ging ik af en toe om bij gebrek aan beter. Ze had een joodse moeder.

met wie ik ruzie had, maar die mij met mijn verjaardag een doos bonbons had gegeven, had als altijd haar huiswerk niet geleerd. Fermin overhoorde haar Franse woorden en ze wist er niet één. Fermin wilde haar een slechte aantekening geven, toen riepen een paar kinderen dat ze het maar moest zeggen, waarop ze in tranen uitbarstte en vroeg hoe ze haar huiswerk had kunnen maken als bij hen alle jongens waren opgepakt. Tineke Cohen begon ook al te snikken. Jos en Sara hadden tranen in de ogen. Maar ik beheerste mij, zo in het openbaar kan ik niet huilen. Fermin troostte haar; ze zei, dat ze haar niet op zou schrijven en ze moest toch moed houden, er zouden ook nog betere tijden komen. Ik geloof, dat was ongeveer de eerste keer, dat ik Fermin

'Juffrouw' Fermin was een uitzonderlijk capabele lerares. De bij haar geleerde grondbeginselen van de Franse taal zijn mij tot op heden bijgebleven. Als lerares waardeerde ik haar vanaf het eerste uur. Ze was streng, rechtvaardig en geëngageerd. Toen ik mij in 1964 voor mijn doctoraal studie Klassieke taal- en letterkunde aan de Universiteit van Utrecht liet inschrijven, ontdekte ik, dat Mej. Prof. Fermin hoofd van het Italiaanse instituut van de universiteit was. Aangezien ik Italiaans als tweede bijvak had gekozen, kwam ik bij haar terecht voor een eerste gesprek.

Ik vond haar bijna onveranderd na meer dan twintig jaar. Ze droeg het hier en daar wat grijzende haar nog in dezelfde strakke knoet, haar donkere ogen straalden nog eenzelfde enthousiasme uit. Ik noemde mijn naam en voegde er met enige schroom aan toe: "U zult U wel niet aan mij herinneren, maar van 1939-41 was ik een leerlinge van U op het Meisjes-Lyceum." Ze bleef mij een tijdje onderzoekend aankijken, herhaalde in gedachten verzonken mijn naam en zei tenslotte bewogen: "Ja, ik zie je voor mij. Je zat op de achterste bank, je had twee mooie bruine vlechten en je keek altijd zo droevig." Geen van mijn professoren onder wisselende omstandigheden kwam mij in mijn studie zo tegemoet als zij. Tot op heden achtervolgt het mij, dat ik haar - ondanks mijn beste voornemens - nooit uit Israel heb geschreven om haar daarvoor te bedanken en uit te leggen, waarom ik de studie zo onverwacht had afgebroken. Van een oud leerlinge van mij hoorde ik, dat ze een paar jaar geleden is overleden.

sympathiek vond. De rest van het uur waren wij allen erg neerslachtig. Op de gang herhaalde Fermin het nog eens. Josephine,

Van Josephine en haar man, die beide klassieke talen gaven, was het op school bekend, dat zij NSB-ers waren. Desondanks waren haar drie favoriete leerlingen (Sara, Jos en ik) in onze klas joods. Omdat ze zo goed les gaf en ik zoveel bij haar leerde, had ik geen hekel aan haar.

de lerares Latijn, kon ik vanmorgen niet zien. Ik deed ook bijna niet mee. Het is allemaal afschuwelijk. Als de jacht op mensen maar gauw ophoudt. Dinsdag kwamen ook de drie affidavits voor ons aan. Ik ga nu eten; studeren doe ik nu niet graag, maar als je het intensief doet, leidt het tenminste af.

ZONDAG 15 JUNI 1941

9.45 UUR 'S AVONDS

Rolf Simon is niet terug. Hij komt ook zeker niet meer. De jongens zijn nu in Schoorl. Vrijdagavond was er een gerucht meisjes zouden ook opgepakt worden. Ev overnachtte ergens anders. Maar het was niet waar. De jongens van het tennisveld zijn bijna allemaal opgepakt. Sander zelf ook. Er is überhaupt bijna niemand over gebleven. Gruwelijk en als je dan denkt, dat ze niet terugkomen. [...]

DINSDAG 17 JUNI 1941

1.50 UUR

Ik heb nu 20 minuten de tijd. Wij hebben namelijk vanmiddag een uur vrij. Gister schold Scholte, de lerares Duits, mij uit, omdat ik m'n Nederlands zo slecht uitspreek, maar daar kan ik toch niets aan doen. Van het consulaat hoorden wij, dat wij niet

alleen naar de VS mogen, maar uitsluitend met vader en moeder. Grote teleurstelling natuurlijk, niet omdat vader en moeder meegaan, maar omdat dat bijna onmogelijk is. [...]

ZONDAG 22 JUNI 1941

2 UUR

Gisteren is Simon teruggekomen. Wij waren natuurlijk allemaal ontzettend blij met dat bericht. Ev wou er na het eten heen. Ze vroeg mij of ik meeding en ik zei ... ja. Hij ziet er fantastisch uit. Heel donkerbruin, maar erg mager. Hij vertelde, dat de jongens het er heel goed hadden. Ze hoeven alleen hun barak schoon te maken en de lepels af te wassen. En naar de WC moeten ze rennen. Ze krijgen alle brieven en pakjes, liggen de hele dag in de zon, luiere, bridgen, schaken enzovoort. Alleen als de kommandant komt, moeten ze in de houding staan en worden ze behandeld als soldaten. Hem zelf was door een arts van de KLM dieet voorgeschreven, dat kreeg hij ook. [...]

Ev laat mij net haar brief aan Rudi Heimann (ook opgepakt) lezen.

DONDERDAG 10 JULI 1941

10 UUR 'S AVONDS

Ik zie net de naam van R. Heimann staan. Hij en zijn broer zijn ook dood. Zo velen van de jongens zijn dood. Ze zijn al lang in Duitsland en geleidelijk wordt bekend wie dood is. Het is afgrijselijk voor de ouders. Deze voortdurende angst om hun kinderen. De meesten zo werd gezegd 'auf der Flucht erschossen' (op de vlucht doodgeschoten). Het is echt onvoorstelbaar. Vandaag op school, na de verkoop van de boeken, werden uit elke klas de joden opgenoemd en wij moesten blijven. De rectrix zei, dat wij ons bij haar moesten melden en dat ze dat ('dat' was de lijst met de namen van joodse leerlingen) dan vóór maandag moest opsturen. Ineens begon ze echt te huilen.

Dat gesnik maakte toen op mij een zeer gekunstelde indruk. Maar dat deed haar glimlachje bij andere gelegenheden niet minder.

Een paar leerlingen snikten natuurlijk mee. Ze zei wij moesten ons op het ergste voorbereiden en wel, dat wij van school zouden moeten, dan zou het ons in geen geval tegenvallen. [...] Er zijn heel veel Joden bij ons op school.

Het waren er vijftig. Ik meen, dat het totaal aantal leerlingen toen ± tweehonderdvijftig was, maar zeker niet meer dan driehonderd. Dus een nogal hoog percentage.

Ik probeer nu te gaan slapen, ofschoon het de laatste dagen zo heet is, dat dat nauwelijks mogelijk is. Ru en ik waren vanmiddag zwemmen in Muiderberg. Joden mogen niet meer in openlucht zwembaden, toeristenplaatsen enzovoort. Maar in Muiderberg mag het nog. [...]

24 JULI 1941

Wij hebben overal naar toe geschreven voor de vakantie. Ru, haar vriendin Suse en ik. Verleden week kregen wij eindelijk een toezegging voor deze week, maar eergisteren schreef hij weer af. Gisteren heeft vader een beheerder in de zaak gekregen, dat betekent, dat zijn salaris nu weer gereduceerd wordt en over ongeveer twee maanden helemaal ophoudt.

Dat gebeurde toen niet. De Duitse beheerder, die 'niet onfatsoenlijk' was, althans tegenover de joodse employés, trachtte de zaak nog zo lang mogelijk gaande te houden. Ongeveer half augustus 1941 moesten alle 'contante gelden, cheques, effecten, tegoeden en deposito's bij banken en dergelijke overgaan naar de bankiersfirma Lippmann, Rosenthal en Co, de hiervoor opgetrokken plunderfaçade'

Zie: Dr.J. Presser *Ondergang: deel I* (1965), p.127 (e.v.).

Later volgde de verordening, dat niemand meer dan f250 per maand van zijn salaris mocht ontvangen; de rest van de verdienste ging eveneens naar bovengenoemde firma. Vaak heb ik mij afgevraagd hoe moeder het klaarspeelde om ons uit zeven mensen bestaande gezin onder die omstandigheden zo te voeden en te kleden (de huur alleen van ons benedenhuis in de Hacquartstraat bedroeg al f90 per maand). O, ja, ze verkocht geleidelijk buiten vader om - vader was principieel tegen alles, wat 'zwart' was en mijn moeder wilde zijn toch al zware zorgen om ons gaande en staande te houden niet nog vermeerderen - voorwerpen van waarde uit onze huishouding. Waar ze de contactman voor deze handel vandaan had, weet ik niet. Ik vond hem noch sympathiek noch vertrouwenwekkend, maar moeder redde het wonderwel met hem. Op een keer, moeder lag met acute ischias op bed en kon zich nauwelijks verroeren, zou meneer 'Zwart' vanwege een dringende transactie verschijnen. Ik was als enige van ons drieën thuis. Moeder bond mij op het hart hem binnen te laten, naar boven te brengen en tijdens zijn aanwezigheid geen minuut de kamer te verlaten. Dat 'bezoek' is mij bij gebleven omdat moeders dringend verzoek haar deze keer niet met 'Zwart' alleen te laten mij toen hogelijk amuseerde en omdat haar capaciteiten om te onderhandelen mij met nog meer bewondering vervulden.

Het is erg, maar niets aan te doen. Moeder wil jurken gaan naaien. [...]

6 AUGUSTUS 1941

Wij zijn op het ogenblik met vakantie. In Eefde, waar ze ons eerst hadden afgeschreven. Het is hier wel aardig, maar eerlijk gezegd waren wij toch erg teleurgesteld. Ze bemoeien zich niet al te veel met ons.

12 AUGUSTUS 1941

Sinds eergisteravond zijn wij weer in A'dam. [...]

Voor vandaag genoeg over die week met zoveel indrukken. Minder mooi, zelfs voor ons heel naar, was het afscheid van de Pollocks onze op het ogenblik beste vrienden. Maandagochtend zijn zij vertrokken (naar Argentinië). Eergisteravond nadat Ruth en ik waren thuisgekomen en gegeten hadden zijn wij meteen naar ze toe gegaan. Wij hebben het ons allebei erg aangetrokken. Het afscheid was zo droevig, maar wij hielden ons allemaal goed. Nu merk je het nog niet zo erg. Maar volgende week of zo is het triest. Wij kwamen elke week bij elkaar en vooral tante Idel mogen wij heel graag. Moeder en Eva hebben hen gister naar de trein gebracht. Voor moeder is het nog het ergste. Het was hier haar enige vriendin.

Van de vier bevriende echtparen uit 1923 was alleen de familie Kaufmann met hun enige zoon nog in Nederland. Ze woonden in Wassenaar en zijn vrij vroeg in Brabant ondergedoken, waar ze mede bevrijd werden. De familie Rothenstein kreeg kort na de overgave in mei 1940 de gelegenheid direct naar Engeland te vertrekken met hun twee zoons, aangezien oom Leo Engelsman was. De familie Roos emigreerde met hun vier kinderen op tijd naar Canada en de familie Lefor (bij haar had Eva in oktober 1937 gelogeerd tot wij een pension voor ons vijven hadden gevonden) met haar twee zoons en haar moeder (zijn zuster) naar de Verenigde Staten.

Ondanks de vier windstreken, die hen scheidden: Canada, VS, Engeland, Nederland, Israël zijn zij erin geslaagd het onderlinge contact, voor zover dat door de tweede wereldoorlog was verbroken, nog in 1945 te herstellen en tot aan hun respectievelijk overlijden in stand te houden. Tante Minnie (Roos) kwam niet lang na het overlijden van Oom Jules eind jaren zestig naar Jeruzalem om een jaar op haar oudste kleindochter te passen (haar schoonzoon was tijdelijk in het buitenland gestationeerd en hun dochter wilde haar eindexamen in Israël doen). Omdat ik toen in Jeruzalem woonde en moeder zelf in Tel-Aviv, verzocht ze mij "*mich etwas um Tante Minnie zu kümmern*", hetgeen ik deed en waaruit een prettige vriendschap ontstond.

Nu ik dit opschrijf, woont Minnie met haar 94 jaar in Beth Juliana, Herzlyia, dichtbij deze kleindochter, wier zoon net barmitzwa is geworden. Inmiddels is ook tante Minnie overleden.

Bij vader merk je nooit iets. Toch spijt het hem zeer. Ik heb vannacht afschuwelijk van vader gedroomd. Als ik daaraan denk, word ik helemaal beroerd. Vader komt nu tussen

de middag niet meer thuis. Hij eet op de zaak. Wat zijn gezondheid betreft gaat het hem afkloppen! goed. Hij is bijna weer helemaal de oude. Gek, ik heb het gevoel alsof ik weken ben weggeweest en toch gingen die dagen heel snel voorbij. Wij gingen nooit voor 12 uur naar bed. Op een nacht vielen 20 bommen in de buurt. Het was vreselijk. Wij dachten, dat ze op ons huis vielen en dat het met ons afgelopen was. [...] Later stonden wij op en gingen naar de keuken. Het was lachwekkend al die jongens en meisjes in negligé. Jan (één van de leiders) was beter gekleed dan overdag. Hij droeg een chic pak. De leiders gingen weg om te kijken of ze konden helpen. Bij ons waren 7 ruiten gesprongen. Vannacht hoorde ik ook heel ver schieten en het was de eerste keer bij het schieten, dat ik bang was. Ik vreesde echt, dat wat in Eefde gebeurd was zich hier zou herhalen. Een eigenaardig gevoel als je denkt, dat je doodgaat.

WOENSDAG 20 AUGUSTUS 1941

6.15 UUR

Ik ben sinds maandag in Edam bij mevrouw Leyser. Net zei ze, dat Heinz Pintus, een jongen, die met haar en moeder heeft leren bakken

Met het oog op verdere 'migratie' (met name naar de VS) tengevolge van de Duitse bezetting zochten mijn beide ouders nog in 1940 naar wegen hun werkkansen in de VS te vergroten. Vader nam privés bij een bekende grafoloog in Amsterdam om zich in de grafologie te bekwamen. Moeder vond in Monnickendam een banketbakker van naam, die zijn kunde aan aanstaande banketbakkers doceerde. Hij weigerde eerst mijn moeder als leerlinge aan te nemen: hij gaf slechts les aan leden van het mannelijk geslacht. Moeder praatte hem echter om (zoals gewoonlijk) en werd al gauw zijn favoriete leerling(e). Daardoor ging hij ook door de knieën toen ze hem enkele maanden later smeeke Emmy Leyser uit Edam en Hertha Wohlfarth uit Amsterdam tot 'haar' cursus toe te laten. In weer en wind reisde ze elke woensdagochtend vroeg over het IJ naar Monnickendam, bekapt met bijna lege tassen en een grote, speciaal hiervoor aangeschafte taartendoos. 's Avonds kwam ze doodmoe, maar zeer voldaan met zware tassen en volle doos terug (een van zijn voorwaarden: de leerlingen moesten 's avonds alles, wat ze die dag hadden bereid, tegen kostprijs meenemen). Ach, wat een zaligheid als moeder dan ondanks haar moeheid eerst eens voor ons aller ogen uitpakte. Als de kreten van bewondering al bijna hun hoogtepunt hadden bereikt, opende ze plechtig de taartendoos en pelde er een verblindende symfonie in kleuren van lagen bakwerk met spuitversiering uit. Het hoeft geen betoog, dat wij die woensdagavonden allen 'boordevol' naar bed gingen.

en die bij de razzia mee naar Duitsland was gesleept, is overleden. Zijn ouders waren vrienden van de Pollocks. Ze zagen er al een paar weken geleden heel slecht uit en

maakten zich ongerust om de jongen. En nu dit. Ik ben helemaal misselijk. Die arme, arme ouders. De Leyzers (vooral zij) waren al zonder dit erg gedeprimeerd.

Emmy en Otto Leyser hadden hun kinderen Karl en Dorothee, een jaar ouder dan Eva en Ruth, al in 1938 met een kindertransport uit Duitsland naar Engeland laten gaan. Ik denk, dat dit meespeelde toen Emmy mijn moeder voorstelde ieder van ons een week naar hen toe te sturen. Moeder had op de banketbakkerscursus verzucht, dat wij kinderen die zomer nergens meer naar toe mochten.

Overigens heeft Ruth

Ruth was geheel onverwacht - wij waren nota bene met ruzie uit elkaar gegaan, wat zelden voorkwam; onenigheid werd altijd gauw weer bijgelegd - en tot mijn grote vreugde, zoals altijd in den vreemde had ik de eerste dagen nogal heimwee naar huis, aan het begin van de week op bezoek gekomen.

verteld, dat er intussen een brief voor mij was gekomen,

In tegenstelling met de meeste van haar collega's van de andere Amsterdamse Middelbare Scholen, die door middel van een persoonlijk gerichte brief of/en een persoonlijk bezoek aan de betreffende leerlingen thuis de bittere mare overbrachten, volstond mevrouw Dr. M.J. Freie, rectrix van het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes, ermee ons in een formeel getypt schrijven mee te delen, dat wij niet meer naar school mochten. Een van de zeer weinige keren, dat ik het dan ook volstrekt oneens was met mijn vader, was toen hij mij een paar dagen later verzocht haar uit zijn naam een bedankbrief te schrijven voor het door mij op het Meisjes-Lyceum genoten onderwijs. (Vader liet mij altijd de briefjes voor school opstellen, omdat hij zich onzeker voelde in het stileren van een brief in het Nederlands.)

dat ik niet meer naar school mag en automatisch op een andere school wordt geplaatst (maar die andere bestaat nog helemaal niet). Er is nu aan 2000 kinderen de toegang tot school ontzegd. Dat spijt mij natuurlijk wel even, maar ik had het toch verwacht en kan mij over zoiets niet meer opwinden. [...]

MAANDAG 1 SEPTEMBER 1941

[...] Donderdagavond belde Mr. Premsele op, een joodse leraar Frans, die bij ons op school les gaf. Hij zei, dat er een cursus voor derde klassen zou worden opgericht, elf uur per week en wij moesten ons tot Werthauer wenden. Zaterdagavond was de jongen er. Een heel aardige, vlotte jongen. Tot nu toe zijn er zes of zeven jongens

Waarom Premsula juist mij belde, die geen leerlinge van hem was, ben ik nooit te weten gekomen. Als ik mij goed herinner, gaf Premsula ook les op het Vossiusgymnasium vandaar die jongens.

en behalve mij geen meisje. Ik gaf hem de adressen van de meisjes uit mijn klas en wij spraken af vandaag naar die kinderen toe te gaan (dat wil zeggen hen te vragen of ze mee wilden doen). Maar hij was er tot nu toe niet en ik denk niet, dat hij nog komt. [...]

Wat ik mij herinner: ik ben alleen naar Sonja toegegaan, die het dichtst bij in de Valeriusstraat woonde, en heb daar tegenover haar ouders mijn zegje gedaan. Onthouden heb ik dat, omdat Sonja's vader, meneer van Es, aan het eind van mijn speech zei: "wat dapper van je, dat je helemaal alleen bij ons komt en met zoveel verve je zaak verdedigt." De familie van Es dook onder. Sonja's ouders en haar oudere zusje Inge zijn verraden. Meneer en mevrouw van Es zijn in Bergen-Belsen omgekomen. Inge heeft Bergen-Belsen overleefd. Sonja en haar oudste broer Hans hebben het onderduiken uitgehouden.

WOENSDAG 10 SEPTEMBER 1941

Ik help nu 's morgens in huis en 's middags studeer ik een beetje. Maandag was er een brief van Ruth Hirsch. Ik zou haar zo vreselijk graag weer eens zien. [...] Zondagavond was ik met Ruth naar de 'Vogelhändler'.

Op 7 september waren de Griesmanns een jaar weg en vandaag heb ik het dagboek precies een jaar. Ik had nooit gedacht, dat ik het zo lang zou volhouden.

ZONDAG 14 SEPTEMBER 1941

[...] Als ik hier nu schrijf 'ik wou, dat de oorlog afgelopen was', zou dat onnozel zijn (toch is het zo), want iedereen wenst dat op het ogenblik. Ik schrijf ook nooit over politiek, want dat is toch overal het enige onderwerp van gesprek, daar kun je met iedereen over praten. Dat is niet het geval met wat ik hier gewoonlijk opschrijf. Maar om nu op de oorlog terug te komen. Je kunt helemaal niet aan de toekomst denken, geen plannen smeden, geen idealen scheppen; je weet immers absoluut niet, wat van ons joden wordt. Niet, dat ik mij daarover zou beklagen. Over iets dat iedereen aangaat en dat iedereen meemaakt klaag ik niet in die zin. Toekomst is er niet op het ogenblik, maar heden al helemaal niet want leven in de ware zin van het woord doen wij niet. Alleen wachten, wachten, wachten. Dat wachten zou nog gaan, als je zeker wist dan of dan gaat het weer goed. Maar nu dat niet zo is, is het wachten moeilijk. Ik wil helemaal niet

spreken over al het verschrikkelijke dat hoofdzakelijk met de joden, maar net zo goed ook met anderen gebeurt. [...]

Uit mijn klas zijn van vijftien meisjes al zeven bij mij thuis geweest (van de vijftien niet-joodse meisjes. In mijn klas zaten nog zes joodse meisjes, inclusief mijzelf). En de zusters van Hall al een paar keer (Didi en Hermine). Ik mis de kinderen niet. Maar gisteravond op bed, toen ik eraan dacht, merkte ik eigenlijk pas goed, dat het mij toch aan het hart gaat. Eerlijk gezegd is dat gevoel vanmorgen weg; 's avonds ben je nu eenmaal sentimenteler en de volgende dag bekijk je alles met andere ogen. Ik vond het vreselijk, dat ik de school, die ik twee jaar heb bezocht en waarop ik mij toch de meeste tijd goed voelde, nooit meer zal betreden. Ik houd van afwisseling, dat geef ik toe, maar niet onder dergelijke omstandigheden. Per slot van rekening mochten wij geen afscheid nemen en of de leraren nog aan ons denken (op uitzonderingen na) betwijfel ik. Als er vijftig tegelijk weggaan, kun je er geen medelijden mee hebben en kan je dat niet spijten.

18 SEPTEMBER 1941

[...] Toen kwam maandagmorgen een brief van de gemeente Amsterdam met de vraag of ik moest worden ingeschreven op het nieuwe Joodse Lyceum. Dinsdagochtend zijn vader en ik erheen gegaan. Er was nog niets naders bekend; ik ben aangenomen en de school begint omstreeks 1 okt. [...]

Gisteravond waren wij naar "Musik, Musik", Duits-joods in de Hollandse Schouwburg. Het was enig. (Overigens mogen joden nu ook niet meer naar de Schouwburg en zich helemaal niet meer in het openbaar vertonen). [...]

Maandag en dinsdag is Rausch Haschonoh (Joods Nieuwjaar). De Leysers komen misschien.

WOENSDAG 24 SEPTEMBER 1941

[...] Zondagavond (de joodse dagen beginnen de avond te voren) waren de Leysers uit Edam bij ons. Zij hebben nu ook een beheerder. Zij was zeer terneergeslagen. Ik zou heel graag nog eens naar hen toe willen. Het was toch wel erg fijn bij ze. [...]

DINSDAG 30 SEPTEMBER 1941

Van school heb ik nog steeds niets gehoord. [...]

Zaterdag was Ruth jarig. Moeder wilde haar, omdat ze altijd zo lief is,

Ruth had de speciale zorg voor mijn grootmoeders op zich genomen. Ze was de enige van ons, die Oemchen Schw. zonder pruik mocht zien en haar haar mocht kammen. Zij

was het ook, die haar voor sjabbes-goj diende (sjabbes-goj: niet-jood, die op de sabbat vuur en licht in joodse huizen verzorgt. Van Dale 1992) en op vrijdagavond door mijn grootmoeder werd 'ontboden' het licht in haar kamer uit te doen, dat wil zeggen *Oemchen* riep dan naar beneden, dat ze klaar was. Ze mocht haar joodse kleindochter immers niet vragen om een wet van de sabbat te overtreden. Hoewel niet de oudste van ons drieën, hielp zij mijn moeder ook het meest.

een bijzondere verrassing bereiden en heeft samen met Eva een paar jongelui uitgenodigd. Ruth heeft werkelijk niets gemerkt. [...]

ZONDAG 2 NOVEMBER 1941

De school is al lang begonnen. In het begin (ik ben er nu 2 1/2 week) beviel het mij wel. Maar nu vind ik het er vreselijk (overdreven). Ik heb absoluut geen zin er morgen weer heen te gaan. Ben überhaupt al twee dagen in een zeer slechte stemming. Er is de laatste dagen zoveel gebeurd. Heel veel joden uit Duitsland moesten plotseling naar Polen, zaken gesloten, weer louter verbodsbepalingen, heel veel doden onder de jongens in Mauthausen (er is bijna niemand meer over), alarmsignalen voor nieuwe razzia's. Gewoon afschuwelijk.

VRIJDAG 14 NOVEMBER 1941

Ik verheug mij elke dag op zaterdag en zondag. Door de week heb ik nooit tijd om te lezen. Didi van Hall, een kind uit mijn vorige klas, heeft voorgesteld, dat de leerlingen uit die klas (joden en niet-joden) elke week een keer bij elkaar komen. Ik vond het denkbeeld aantrekkelijk, ofschoon ik eigenlijk weinig zin heb die saaie kinderen weer te ontmoeten. - Zondagmiddag waren moeder, Ruth en ik naar een natuurlijk joodse revue. Het was heel aardig. Woensdagavond waren wij (Eva, Ruth en ik) naar een operette. Ik vond het eerst vervelend, er waren alleen mensen uit de 'jodenbuurt'. (Het was in de Handwerkersvriendenkring in de Roetersstraat). En de acteurs waren ook niet veel. Behalve een schattige Duitse actrice, die mij heel goed beviel. Wel is het interessant om eens zo tussen het volk te zitten. Bijvoorbeeld een vrouw naast mij gaf ons later elk een zuurtje en voor ons samen een echte reep chocola, die je helemaal niet meer kunt krijgen. Eerst wilden wij het niet aanpakken, maar ja, ze stond er op, en zei, dat ze een winkel had. Zoiets kan je alleen maar bij zulke mensen overkomen. Er werd de Czardasvorstin gespeeld. Schattige melodieën. [...]

DINSDAG 2 DECEMBER 1941

[...] *Vaders salaris is weer gekort en oma krijgt geen geld meer.*

Van haar eigen geld. Toen Oma E. naar Nederland emigreerde moest ze haar geld in Duitsland achterlaten. Tot dit ogenblik mocht een zeer bescheiden som daarvan maandelijks voor haar levensonderhoud worden overgemaakt.

Dat betekent dus dubbel en dwars sparen. Vader en moeder waren verleden week erg nerveus. Het is allemaal afschuwelijk. [...] Ik wou dat ik tenminste iemand had, die ik het allemaal kon vertellen, ook dat van het gekorte salaris. Nu moet ik alles met mijzelf bespreken en dat is moeilijk. [...]

Zondagochtend ga ik hoop ik naar een jeugdconcert. Ik had mij al voor het einde van de maand opgegeven (dat wil zeggen toen wij nog niet wisten van de nieuwe salariskorting). Als ik zo naar de kinderen van mijn klas kijk, moet ik vaak denken: maken die zich dan helemaal niet ongerust? Ze zijn zo zorgeloos en naïef. Ze zijn ook niet aardig tegen ons.

‘Wij’ zijn de zes meisjes van het Meisjes-Lyceum. ‘Zij’ de rest van de klas of beter de vijf of zes leerlingen van Gunning (het Amsterdams Lyceum) die de toon aangaven, omdat ze veel zelfbewuster waren dan wij.

Wij staan er eigenlijk helemaal buiten.

Ik hoop, dat ik tenminste nog aan Ruthchen H. mag schrijven. Overigens is Max

Max was de zoon van Hanna, de oudste van vaders twee zusters. Ze trouwde in 1912 met Emil Guis, een Fransman, en leefde sindsdien in Frankrijk. Emil overleed in januari 1915 aan zijn verwondingen, opgelopen in de slag om Manse (tegen Duitsland). De jonge weduwe bleef achter met twee kleine kinderen, in wier onderhoud ze nu alleen moest voorzien: Max, twee jaar oud en Thérèse een jaar jong. ‘Thereschen’ overleed een jaar na mijn geboorte op veertienjarige leeftijd aan kanker. In 1933, anderhalve maand na de tragische dood van haar oudste broer Peter, overleed ook Hanna aan kanker, zodat neef Max alleen op de wereld achterbleef. Hij had een bijzondere verhouding tot onze grootmoeder en was onbetwist haar lievelingskleinkind. Waarschijnlijk ook omdat hij als enige in de familie nog streng orthodox was (wat hij is gebleven) en omdat ze met hem haar moedertaal Frans kon spreken. Wanneer hij haar kwam opzoeken, logeerde hij altijd bij ons. De laatste keer - zo vertelde hij Ruth en mij een jaar of vijf geleden, toen wij hem opzochten, omdat hij naar Israel ‘gerepatriëerd’ was - in 1939 bracht vader hem in Amsterdam naar het station, stopte hem voor zijn trein binnenreed een bankbiljet in de hand en zei: “Dat is voor de reis. Een soldaat heeft altijd geld nodig”. Max herinnerde ons er ook aan, dat hij tijdens zijn krijgsgevangenschap geregeld van ons thuis pakjes had onvangen.

in Marseille. Hij is vrij tot grote vreugde van ons allen.

Wij hebben van de mensen uit Eefde, waar wij met vakantie waren, een getikte uitnodiging voor een reünie gekregen. Aangezien het f 2,50 kost, gaan wij er natuurlijk niet naar toe.

ZONDAG 7 DECEMBER 1941

Vanmorgen was ik naar een jeugdconcert. De halve school was er. Alle joodse scholen van Amsterdam. Het was heerlijk. Gisterochtend hebben wij met de klas Sinterklaas gevierd bij een meisje thuis. Wij hadden eerst geloot wie aan wie iets moest geven. Het was echt heel leuk en gezellig. Wij hebben afgesproken om het vaker te doen. Toen ik thuis kwam, waren Didi en Ellen L.

Ellen Lux kwam ook van het Amsterdams Lyceum. Ze heeft de oorlog overleefd, maar jaren in een inrichting gezeten, omdat ze volkomen de kluts kwijt was.

er. Didi was er vrijdagmiddag al geweest (wij hadden vrij vanwege Sinterklaas). Wij willen nu eerst met zijn viere of vijven (joden en niet-joden) bij elkaar komen en dan verder zien. Wij hadden een heel goed gesprek over rassen. Ik heb vader erbij gehaald, kon het alleen niet af. Net was Beate hier. Ze heeft mij verteld, dat haar moeder in Engeland is.

Beate van Wien zat evenals Sonja van Es al op het Meisjes-Lyceum in mijn klas. Maar ik wist voordien niet, dat in het huishouden van Wien Beate de enige vrouw was. Om dit te verbergen had zij mij nooit eerder bij zich thuis gevraagd. Aangezien ik vlak bij school (het Meisjes-Lyceum) woonde en Beate in de Okeghemstraat was mij dat niet zo opgevallen. Na deze bekentenis nam zij mij weleens mee naar huis. Het verhaal, dat zij mij die dag vertelde schokte mij diep en is mij als bijzonder luguber bijgebleven. De familie van Wien is in de meidagen van 1940 op de vlucht naar Engeland, zoals zovelen, uit elkaar gerukt. Beate, haar vader, haar oom en haar oudoom zijn ondergedoken. Haar moeder keerde na de oorlog terug uit Engeland. Een jaar of twintig geleden stierf Beate drie nog jonge kinderen achterlatend.

Ze is erg zielig. Thuis alleen met drie mannen. Ik wil hier niet alles opschrijven, wat zij mij heeft verteld, want ik ben altijd bang over een ander dingen te zeggen of te schrijven, die eigenlijk niet voor een ander bestemd zijn.

DINSDAG 16 DECEMBER 1941

[...] Zondagmiddag hebben wij Chanoeka

Chanoeka: feest ter herinnering aan de inwijding van de tempel na de verontreiniging door Antiochus Epiphanes (165 v.Chr.), gevierd gedurende acht dagen in december. Elke avond wordt er steeds een kaars meer ontstoken van de achtarmige luchter. Bij ons thuis, evenals bij vele andere joden, was de eerste avond ook 'pakjesavond'. Omdat het feest midden in de winter wordt gevierd is de 'avond' dan eigenlijk namiddag.

gevierd. Het was werkelijk heel gezellig. Wij kinderen hebben ieder een zalig stuk cervelaatworst gekregen. [...]

Het is oorlog: Amerika-Japan, Amerika-Duitsland, Rusland-Duitsland, Engeland-Duitsland. Het is echt verschrikkelijk, maar het ergste zijn toch nog de jodenvervolgingen. [...]

30 DECEMBER 1941

Naar Amerika kun je nu natuurlijk ook niet meer schrijven en dus hoor ik niets meer van Ruthchen. [...]

ZONDAG 8 FEBRUARI 1942

[...] Ik kom nu tussen de middag niet meer thuis, dat spaart veel tijd. Het ergste vind ik op het ogenblik, dat ik Ruthchen niet meer kan schrijven. Ik zou zo veel te schrijven hebben. Het is allemaal afschuwelijk. Elke dag wordt het erger. Je mag helemaal niet meer denken. [...]

17 FEBRUARI 1942

[...] Ik ben op het ogenblik heel vaak ongelukkig, want het is ook in de politiek zo uitzichtloos. Steeds denk ik: nu gaat het niet meer; maar het gaat toch. [...]

ZONDAG 5 APRIL 1942

[...] De laatste dagen heerst weer grote opwinding. En wel vanwege een inventarisatie bij de Duitse Joden. Bij ons zijn zij gelukkig nog niet geweest. Nou ja, uitstel. Niets aan te doen. Kan mij over zoiets niet meer opwinden. [...]

WOENSDAG 15 APRIL 1942

Vanmiddag kregen Ruth en ik een getypte brief van die mensen uit Eefde. Of wij van het jaar weer aan hun zomerkamp willen meedoen. Het was toch even naar. Ofschoon wij het er helemaal niet zo geweldig vonden, ontwaakte ineens weer alle animo. Ze

hadden ons beter niet kunnen schrijven. Wij mogen immers niet en het kan ook niet vanwege het geld. [...]

DINSDAG 28 APRIL 1942

Wat heb ik weer lang niet geschreven (sinds 15 april). Sedert een week heb ik vreselijke reumatiek. Net een oude vrouw. [...] Zondag waren moeder en ik in Edam. Meneer Leyser ligt nog steeds in bed. Hij was erg blij met mij. Zij ook. Ze was nog helemaal overstuur, want vrijdag moesten alle joden Edam verlaten.

Toen Otto Leyser weer beter was, moesten ook zij Edam verlaten. Ze kwamen ergens in de Transvaalbuurt terecht en ik herinner mij goed, hoezeer ik Emmy L. bewonderde, dat ze het zelfs onder deze omstandigheden nog klaarspeelde hun 'nieuwe' krot gezellig te maken. Bij een van de grote razzia's in Oost zijn ze opgepakt en naar de Hollandse Schouwburg gebracht. Vrienden uit Edam maakten het hun mogelijk uit de Schouwburg te ontvluchten en in Edam onder te duiken. Een paar maanden na de bevrijding schreven Ruth en ik een briefje aan een van hun burens in Edam om te informeren of ze iets naders over het echtpaar Leyser wisten. Welk een verrassing, welk een ontroering van Emmy zelf het antwoord te ontvangen met hun oude adres, Jonkerlaantje 34. Helaas, Otto was enkele weken tevoren aan een hartinfarct, waarschijnlijk tengevolge van alle spanningen van het onderduiken, overleden.

Ik heb mij voorgenomen er vaker heen te gaan. Het is altijd zo vredig bij haar. Ze is bijzonder aardig. - Verder is er niets gebeurd. Alles gaat nog net zo slecht. Op school is het in zoverre belabberd, dat ik niets meer doe, aangestoken door de geest van de klas. Ik zou een vriendin willen hebben en een vriend, maar in de eerste plaats vrede, vrede, vrede, vrede.

ZONDAG 10 MEI 1942

Twee jaar oorlog. Hoe lang nog? Ik kan mij helemaal niet voorstellen, dat het nog lang duurt. Maar evenmin, dat het gauw afgelopen is. Het is zo zalig weer en als je niet overal jodensterren zag wandelen (alle joden moeten op hun jas een zwart Mogendovid (de Asjkenazische uitspraak; nu is het Magendavid, letterlijk: schild van David) op gele achtergrond met het opschrift 'Jood' dragen. Ook op de zaak, op school enzovoort) zou je kunnen denken, dat het vrede was. Dat is natuurlijk lichtelijk overdreven. Maar bijvoorbeeld hier in de tuin

Wij hadden achter een kleine tuin, bestaande uit wat bomen, een stukje gras om op te zitten (en de was op te hangen) en een box voor de fietsen.

is het heerlijk. Warm, echt zomer. Je voelt je weer jong worden (klinkt erg oud). Vanmiddag heb ik met Sonja, Didi en nog een paar kinderen een film bij iemand thuis gezien. Toen het eerste beeld op het doek verscheen en de muziek begon te spelen, was het heel moeilijk de tranen, die in mijn ogen wilden komen, terug te dringen. Ik ben toch anders niet zo sentimenteel, maar het was een merkwaardig gevoel. Later kwam Jos

Jos was een van de zes leerlingen uit onze klas van het Meisjes-Lyceum. Hoe zeer Sonja en ik ook trachten ons haar achternaam te herinneren, het lukt (vooralsnog) niet.

en toen het licht aanging, veegde ze haar ogen af en zei, dat het zo vreemd was. Ik kon haar maar al te goed begrijpen. De film zelf was natuurlijk flauwekul, maar ik heb er toch twee keer naar gekeken.

6 JULI 1942

10 UUR 'S AVONDS

Ik ben toch zo bang. Sinds gisteren worden per dag 800 joden opgeroepen om in Duitsland te werken. Van 16-40 jaar, jongens en meisjes. Het is afschuwelijk. Ik geloof, dat mij nog nooit iets zo heeft aangegrepen. Gisteren en vanmorgen kon ik mij in bedwang houden en mijn gedachten beheersen. Nu gaat het niet. Ik moet er de hele tijd aan denken en ofschoon ik net 15 ben, heb ik onbeschrijfelijke angst voor morgenochtend. Het is net een nachtmerrie: ik denk morgenochtend ben ik aan de beurt. Ik geloof als ik morgen geen oproep krijg, is dat voorbij. Het ergste vind ik, dat het echtpaar Wohlfarth

Hertha en Siegfried Wohlfarth waren eigenlijk vrienden van mijn ouders, maar wel een stuk jonger dan deze. In de zomer van 1942 raakte ik bevriend met Hertha W., die toen 33 jaar was.

zich moet melden. Gisteren was ik nog met haar in Asterdorp.

Asterdorp was een 'Amsterdamse wijk voor a-socialen'.

Zie: Dr.J. Presser *Ondergang: deel I* (1965), p.205.

Duitse joden uit het Gooi, waaronder de beste vrienden van de Wohlfarths, waren erheen geëvacueerd. In mijn herinnering was het een heel eind lopen van ons vandaan en maakte de omgeving een bijzonder trieste indruk. Ik denk, dat die gezamenlijke wandeling toen een soort basis legde voor onze vriendschap.

Ik mag haar erg graag, ze hebben een kind van vier jaar. [...] Ik kan niet verder schrijven. Eva is verschenen. Bang, o zo bang.

15 JULI 1942

WOENSDAGAVOND

Het is ongelooflijk. Ik leef nog, de angst was krankzinnig. Maar Ruth kreeg inderdaad 's middags een oproep. En ofschoon ik geen ogenblik aan haar vrijlating twijfelde, ze werkt immers in de crèche,

Wie in de joodse crèche op de Plantage Middenlaan werkte was 'aanvankelijk' vrijgesteld van 'arbeidsinzet' in Duitsland dat wilde zeggen deportatie.

heerste er grote opwindning. Het meest bezorgd ben ik nu voor de Wohlfarths. Hij ligt in het ziekenhuis, is geopereerd. Ze hebben uitstel. [...]

De drie volgende woorden zijn door mijzelf onleesbaar gemaakt. Ik denk uit angst voor hun compromitterende inhoud. Siegfried had zijn blinde darm laten weghalen alleen om uitstel van executie te krijgen.

Telefoon hebben wij joden ook bijna geen van allen meer. Het ergst was het gisteren. Het eerste transport moest gisternacht gaan. Daarvoor hebben ze gisteren de hele dag meisjes, mannen en vrouwen van de straat meegesleept. Ze zijn nog niet terug. Je voelt je nergens meer veilig, ook thuis niet. Ik heb het gevoel alsof het leven ineens helemaal is veranderd. Verleden week heb ik nauwelijks iets gegeten en kon ook bijna niet lezen en dat wil wat zeggen bij mij. [...] Gisteren en eergisteren had ik weer eens een hysterisch voor gevoel, dat ik van de week dood zou gaan. [...] In deze tijd leer je echt de mensen kennen, zowel wat hulpvaardigheid aangaat - veel gezwam, waar niets achter steekt - als wat houding betreft. De Fechheimers,

Fanny Horowitz was na de Kristallnacht zonder familie naar Nederland gevlucht. Ze kwam als 'hulp in de huishouding' bij de familie Badmann terecht. Al gauw werd ze als een soort pleegdochter beschouwd, te meer nadat in de meidagen van 1940 hun dochter Rena van 16 jaar van hen was gescheiden. De zes leden van de familie Badmann hadden getracht via IJmuiden naar Engeland te vluchten. Rena en haar grootmoeder vonden als laatsten een plaats op de boot en bereikten Engeland, de Badmanns moesten met hun twee zoons naar huis terugkeren. In de zomer van 1940 gingen Hans (17 jaar) en Ernst (14 jaar) Badmann, Ruth en ik onder de hoede van Fanny, die toen een jaar of 26 was, en haar verloofde Walter Fechheimer met twee tenten - een voor de jongens, een voor de meisjes - in Elspeet kamperen. Fanny en Walter trouwden later om bij elkaar te kunnen blijven. Walter Fechheimer is op 13 augustus 1942 en Fanny op 30 september 1942 omgekomen in Auschwitz.

met wie wij waren kamperen, zijn ook vannacht weg gehaald. Die waren echt fantastisch. Er zijn weinig dappere, hulpvaardige mensen. Zij, die het meest praten,

doen het minst. Het is ook om het even. Je kunt veel leren in deze tijd, maar of je het nog ooit nodig hebt? Ik geloof niet, dat wij het overleven.

ZATERDAG (?) JULI 1942

Sinds verleden week schrijf ik weer op zaterdag en doe alles. Eerst was het wat onwennig. Maar je schakelt gauw over. Ik vind het onzin om die dingen niet te doen als je niet weet waarom en als je geen notie hebt van joodse wetten, geschiedenis en Jodendom.

Uit eerbied voor mijn grootouders van vaderszijde (mijn grootvader stierf al in 1907) hoort hier wel enige toelichting bij. Mijn vader kwam uit een zeer religieus gezin (Oemchen Schw. hield ons vaak genoeg vol trots voor, dat haar grootvader, wiens knappe geschilderde portret op haar kamer hing, *grand-rabin de Nancy* was geweest) en leefde zelf ook tot 'ergens' in de eerste wereldoorlog volgens de strenge regels van deze religie (hetgeen ik pas na de oorlog van een oude vriendin van hem heb vernomen). Wij kinderen werden 'traditioneel' opgevoed, dat wil zeggen dat de joodse feestdagen met alles, wat erbij behoort, bij ons thuis in acht werden genomen. In Keulen bezochten wij een joodse lagere school. Eva kwam in april 1932 op het niet joodse 'Königin Luise Lyceum' en Ruth in april 1933. In 1935 smeekte Eva mijn vader haar van school af te halen, omdat ze door haar niet joodse medeleerlingen voortdurend werd gepest. En zo vervolgden Eva en Ruth hun schoolopleiding op de 'Jawne', *privates jüdisches Reformrealgymnasium mit Realschule für Knaben und Mädchen*. Van april 1937 tot 13 oktober 1937 ging ook ik nog naar deze school. Wij hadden dus 'lerenderwijs' een vanzelfsprekende joodse kennis vergaard. Toen wij klein waren mochten wij om een of andere duistere reden op zaterdag niet schrijven en naaide moeder dan ook niet. Later bemoeide zich daar niemand meer mee. Wel verbood vader ons in Amsterdam om op zaterdag te fietsen en rookte hij zelf dan ook niet op straat. Maar dat was alleen om geen aanstoot te geven aan anderen. Ruth was op een gegeven ogenblik onder invloed van de religieuze 'Jawne' orthodox geworden en had mij daar tenslotte mee besmet. Dus reed en schreef ik ook niet meer op zaterdag en op feestdagen. Mijn ouders aanvaardden dat zonder enig commentaar. Op zondag 7 juni 1942 tekende ik nog in mijn dagboek aan: *Vrijdagavond zat ik bij vader in de tuin op schoot. Wij spraken over godsdienst. Vroeg wat hij was en of hij mij zijn hele zienswijze wou uiteenzetten, wilde hij niet, wilde mij niet beïnvloeden, der Gute.*

Dit inzicht had ik eigenlijk al lang, maar was te laf om het in praktijk te brengen. En nu alles, wat niet heel belangrijk is, geen betekenis voor mij heeft, doe ik het vanzelf niet meer. Nu komt het er toch alleen op aan de zenuwen de baas te blijven om in leven te blijven. Denken kun je niet meer, maar ook niet lezen. Niets. Alleen lopen en werken.

DINSDAG 28 JULI 1942

Ik weet niet waarom, maar ik voel mij zo bezwaard. Dat is natuurlijk geen wonder. Waarschijnlijk is het de in drie weken opgespaarde moeheid en opwinding,

Drie weken lang was ik elke dag bij Hertha Wohlfarth geweest, - in het begin had ik er zelfs een paar nachten geslapen, maar dat mocht niet meer van vader - was ik met haar naar alle mogelijke instanties gegaan om 'vrijstelling van deportatie' te krijgen en had daardoor een eerste onthullende blik geslagen in de werking van het 'systeem', zowel dat van de Joodse Raad als dat van de Duitsers.

die zich nu doen gevoelen. Ik ga ook niet meer elke dag naar W., want Siegfried is sinds maandag weer thuis. Hier vind ik het verschrikkelijk. Zo'n halve of hele dag thuis is ontzettend deprimerend. Het bezwaard voelen zal ook wel komen door deze drie weken, waarin ik alle misère van Hertha W. zo van dichtbij heb meebeleefd. Ik begrijp ons zelf niet meer, die op dezelfde wijze verder leven als tevoren, alsof er niets was gebeurd. Ik schrijf expres wij, want ik weet als ik een poos weer in onze omgeving ben, dat het mij net zo gaat. En daartegen verzet ik mij met alle macht. Ik wil dat allemaal niet vergeten, wil eraan denken en wel, dat er eigenlijk, zolang wij onze vrijheid hebben, niets belangrijks bestaat, dat erg is, behalve natuurlijk als een van onze familieleden in Duitsland is. Dat 'familieleden' is geen verschrijving, ik bedoel het letterlijk. Want het is uiteindelijk gebleken, dat je helemaal geen echt medelijden kunt voelen zolang je zelf met je familie nog hier zit. Je denkt altijd alleen: goddank dat wij het niet zijn. Iedereen zegt, dat is menselijk. Maar ik vind het desondanks heel erg. En als ik nu weer geregeld thuis blijf, naar school ga of wat dan ook, gebeurt dat helemaal vanzelf. [...] Het komt mij voor alsof ik jaren ouder en wijzer ben geworden. Wat tot nu toe van groot belang voor mij was telt helemaal niet meer. Overigens wordt vader vandaag 60 jaar. (Mijn vader was 11 jaar ouder dan mijn moeder). Er was heel veel bezoek en moeder heeft zelfs gebakken. Van ons heeft hij niets gekregen, maar ik geloof, dat niemand van ons dat als erg heeft ervaren. [...]

ZATERDAG 8 AUGUSTUS 1942

HALF ELF'S AVONDS

Intussen is alles weer geheel veranderd. Donderdag zijn 3.000 joden van de straat of uit hun huis opgepakt; ze moeten allen meteen naar Duitsland. Het is huiveringwekkend en de emoties, die ons die dag bewogen, wil ik niet graag beschrijven. Ik geloof, het was een van de ergste dingen of misschien wel het ergste, wat ik ooit heb meegemaakt. Je bent je leven niet meer zeker, kunt elke dag worden opgepakt, vreest elke dag voor iedereen. Ik wil er niet zo over uitweiden, je hoort en ziet immers niet anders meer. [...]

WOENSDAG 12 AUGUSTUS 1942

Ik dacht toen ik dit schreef, dat er niets ergers bestond. Maar zondagavond na acht uur zijn uit drie straten alle mensen uit hun huizen gehaald, naar Westerbork getransporteerd en dan meteen verder naar Duitsland. Alleen een enkeling is nog in Westerbork of komt weer terug. Wij hebben het natuurlijk maandagochtend pas gehoord en hebben toen maandag de hele dag gepakt tot 's avonds 12 uur. Dinsdag ook nog.

Vertaling (uit het Frans) uit Didi's (van Suchtelen-van Hall) *cahier bleu*:

DINSdag 11 AUGUSTUS 1942

Ik werd midden uit mijn bezigheden weggehaald door de telefoon: Ellen vroeg mij om zo snel mogelijk te komen. Verontrust, maar ook benieuwd, en blij, dat ik te hulp was geroepen, om iets nuttigs te doen, vertrok ik zo snel mogelijk. Je zult zeker mijn teleurstelling begrijpen toen ik, aangekomen bij dit beklagenswaardige gezin, hoorde, dat zij mij hadden geroepen om boodschappen te doen. Bij eerste confrontatie leek mij dat nogal banaal onder deze tragische omstandigheden. Toch was het de enige mogelijkheid deze familie in nood te helpen. Ze bereidden zich namelijk voor op hun vertrek... het vertrek waarheen? Met in het vooruitzicht misschien de dood? Maar zeker met veel lijden in het vooruitzicht. Ik werd meteen getroffen door de atmosfeer, die in dit huis heerste, dat ze al niet meer als het hunne aanvoelden. Onder een schijnbare opgewektheid en onbezorgdheid viel een grote angst te bespeuren, die zich door cynische grapjes verried, door het trillen van handen en bedrijvig voorkomen. Aan tafel - ik moest eerst met hen lunchen - werd alleen gesproken over bekenden, die de vorige avond waren weggehaald. Het alarm was gegeven tengevolge van het in de aangrenzende straten uitgevoerde 'uitkammen': de Beethovenstraat, de Apollolaan, de Rubensstraat. Ze vreesden, dat het die avond of de volgende dag hun beurt zou zijn. Ik bracht dus de hele namiddag door met het doen van dringende boodschappen in de wijk. Voor ik vertrok vroeg Ellen mij uit haar boeken te kiezen wat mij maar interesseerde. Ze gaf mij ook een stapel schriften en blocnotes. [...]

Joden mochten in niet-joodse zaken alleen winkelen tussen drie en vijf; laten thuisbezorgen was verboden.

Artikel 3 van "Tweede Beschikking betreffende het optreden der Joden in het openbaar van Rauter van 31 juni 1942" op dezelfde dag in het Algemeen Handelsblad op de voorpagina opgenomen.

Zie: Dr.J. Presser *Ondergang: deel I* (1965), p.236-237.

en nog niet klaar. Wij waren maandag erg zenuwachtig. Wij dachten allemaal, dat wij 's avonds opgepakt zouden worden. De mensen zijn opgepakt omdat zo weinig van de opgeroepen zijn verschenen. Maandag en dinsdag was het zo ver rustig, maar as. vrijdagavond is weer een transport en daarvoor zijn wij allemaal bang. Het is te afschuwelijk. Je hebt eigenlijk voor niets meer belangstelling, de hoofdzaak is, dat je nog hier bent. Het ergste is, dat je van je vrienden nauwelijks weet wie weg is en wie niet. Je kunt toch niet elke dag overal langs gaan. Het meeste vrees ik voor W. (de familie Wohlfarth: Hertha, Siegfried en Dodo (Doris)), ze hebben uitstel tot eind augustus, maar wat dan gebeurt weet geen mens. Zij werkt wel allang in een rusthuis, maar als ze zo worden opgepakt, geloof ik niet, dat het iets helpt. [...]

20 AUGUSTUS 1942

Hoe ongelooflijk het ook klinkt, het is toch waar. Gisteren waren de Engelsen in Frankrijk geland en vandaag zijn ze weer weg. Ik ben elke dag erg moe. Slaap heel slecht 's nachts, wordt steeds wakker. [...]

DONDERDAG 27 AUGUSTUS 1942

Moeder is net weg. Het is 10 uur 's morgens en wij zijn al klaar met het schoonmaken van de woning. Ik zit op de WC met licht; als moeder dat zou zien, kwam er heibel. Ze heeft het mij ten strengste verboden vanwege de distributie (de toegewezen hoeveelheid stroom, die je mocht gebruiken). Maar ik heb geen zin om hier een half uur te zitten en te denken. Dat kan ik de hele dag nog. Gisterochtend heeft vader 'officiëel' besloten mij niet op school te laten inschrijven. Natuurlijk denkt de hele familie, dat mijn hartewens is vervuld.

Ik had mijn vader wekenlang bewerkt om mij van school te nemen. Hij wilde dat niet, wat ik zelfs toen kon begrijpen. Ik was de enige van zijn drie dochters, die graag naar school ging en uit het feit, dat hij mij soms - tot mijn grote woede - teder spottend *kleiner Professor* noemde, maak ik op, dat hij 'verwachtingen' had, dat ik zou gaan studeren. (Zelf had hij rechten gestudeerd; maar dat heb ik pas jaren na zijn dood ontdekt, toen ik voor mijn moeder iets tussen de geredde papieren moest zoeken.) Zeker wilde hij mij ook zolang mogelijk de 'veiligheid' van het dagelijks naar school gaan meegeven. Met een bezwaard gemoed is hij tenslotte gezwicht voor mijn laatste argument: als wij allemaal omkomen, maakt het geen verschil of ik nog een paar maanden langer kennis heb vergaard. Als ik de oorlog overleef, beloof ik je alsnog eindexamen te doen.

Die belofte ben ik nagekomen. Ofschoon in 1946 getrouwd, heb ik in 1952 Staatsexamen (Gymnasium A) gedaan.

Dat klopt, maar niet helemaal. Want zoals ik al had voorzien is iedereen (ook ik) in zekere mate erover heengekomen, dat zoveel bekenden naar Duitsland zijn en moeten gaan. Alleen de angst voor de eigen persoon, respectievelijk familie is overgebleven. Iedereen zegt, dat dat goed is en dat je anders niet verder kunt leven, maar ik vind het zoals al gezegd wreed. De belangrijkste redenen, waarom ik niet meer naar school wilde waren dan ook, dat ik het ten eerste zinloos vond om voor Duitsland te leren en dat ik er vier weken geleden ook niet toe in staat zou zijn geweest. Ten tweede omdat ik wist, dat de oude sleur doorgaat als ik weer naar school ga en dat wilde ik niet. Diep in mijn hart dacht ik verleden week toen Lily over onze klas sprak, die nog maar uit drie kinderen

Toen de school in oktober 1941 startte zaten er in mijn klas (derde klas lyceum) 10 meisjes en 6 jongens.

bestaat: het best is ik ga ook maar naar school. Ik weet nu waarom. Naar school gaan is zo gemakkelijk, je voelt je toch op een of andere manier geborgen, je hoeft niet zelf te denken, geen verantwoording te dragen, je leert gewoon, wat je wordt voorgezet. Natuurlijk doet dit al mijn vroegere idealen om lerares te worden enigszins in duigen vallen. Tot nu toe zwoer ik bij het schoolsysteem, maar nu twijfel ik eraan. Ik ben zelfs al zover, dat ik het niet meer als vanzelfsprekend beschouw om weer naar school te gaan. Ik heb al tegen vader gezegd: "Ik wil eens een jaar niet gaan (gedwongen of niet) en dan kan ik zeggen, wat ik verder wil doen". Ik weet, dat dit erg moeilijk voor mij is. Maar dan kun je het meest objectief bekijken wat het beste is.

Thuis helpen is een gruwel voor mij. Het werk zelf ligt mij niet, maar dat is toch niet de belangrijkste oorzaak. Ik kan niet doorwerken, moet het met onderbrekingen doen. En dan juist altijd zoals moeder het wil. Daarbij komt nog, dat de atmosfeer hier in huis vaak ondraaglijk voor mij is. Dat geprikkelde, wat ik heel eerlijk(gezegd) ook heb, maakt mij gek. Gisteren was ik op. Niet van het werken. Maar geestelijk (klinkt een beetje overdreven). Het ergste was, dat ik niet kon huilen. Maar tegenwoordig kun je om zulke dingen niet meer huilen. [...] Genoeg nu, oma heeft hartkloppingen vanwege het licht.

1 SEPTEMBER 1942

Dit was een vreselijk nacht en een nog vreselijker dag, ik zal het wel nooit vergeten. Gisteravond, het was sinds lange tijd weer wat koeler, sliep ik vast en diep, toen ik

ineens wakker werd van moeders stem, die riep: "Wie is daar?" Het antwoord kon ik niet horen, dacht, dat het controle was om te zien of wij er allemaal waren. Bleef rustig liggen, ging dan overeind zitten om toch eens te kijken wat er aan de hand was. Toen ging de deur van mijn kamer open, een mij onbekende, felle zaklantaarn (wij hadden sinds enige tijd ieder een eigen zaklantaarn voor noodgeval) scheen mij in het gezicht, een mannenstem vroeg bars: "Wie alt sind Sie?" "15" antwoordde ik. "Na dann machen Sie mal rasch. Ziehen Sie sich an und kommen Sie mit." (Hoe oud ben je? Nou schiet dan maar op, kleed je aan en kom mee.) Ik stond daadwerkelijk op, draafde naar de WC en zag Mutti daar lijkleek staan. Ze vroeg wat dat dan moest betekenen. "Pakt U ook eens gauw in, vooruit, U moet ook mee." "Ja, maar de oude oma's, wat met hen?" "Ook mee." Ik wil nu niet al deze dingen weer tot leven brengen.

Dat was niet de enige reden van mijn summier verslag. Zoals al eerder aangegeven, vermeed ik vanaf het begin elke notitie, die voor een van de betrokkenen gevaar zou kunnen opleveren. De ware toedracht van die nacht is echter nog steeds in mijn geheugen gegrift:

Een *Grüner Polizist* en een Nederlander in burger, die eruit zag alsof hij zo uit een tuchthuis was ontsnapt, kwamen die avond met een oproep voor vaders moeder, die de Franse nationaliteit

Oemchen Schwarzschild was geboren in Mulhouse in de Elzas. Aangezien bij het vredesverdrag van Versailles in 1918 Elzas-Lotharingen aan Frankrijk terug ging en mijn Duitse grootvader al in 1907 was overleden, kon mij grootmoeder later, evenals vele anderen uit Elzas-Lotharingen afkomstige Duitsers, de Franse nationaliteit terugvorderen.

bezat. Ze waren die week op jacht naar buitenlanders.

Ongeveer tot mei 1943 werden de meeste ophaalacties volgens schema uitgevoerd, dat wil zeggen dat ze steeds op een bepaalde doelgroep waren gericht.

Vergeefs poogde vader de *Grüne*, die het woord deed, te overtuigen, dat de oproep een vergissing moest zijn. Zijn moeder was zesentachtig jaar oud, er kon dus geen sprake zijn van '*arbeitsfähig für Einsatz in Deutschland*' (in staat tot werken voor inzet in Duitsland). Dit argument maakte geen indruk. De oproep was voor haar en mee zou ze.

Rustig, maar beslist zei vader toen, dat hij dan met zijn oude moeder mee zou gaan om haar vrijlating te bepleiten. Ja, als vader meeging, dan moest de hele familie mee en daar viel niet meer aan te tornen. Wat moet er bij deze oekaze niet door vader zijn heengegaan! Hoe had hij kunnen voorzien, dat hij om zijn moeder te redden niet alleen zijn eigen leven, maar ook dat van zijn vrouw, zijn schoonmoeder en zijn drie kinderen op het spel zette. -

Wij woonden in de Hacquartstraat, een tien minuten (voor mijn grootmoeders een kleine twintig) lopen naar het Adema van Scheltemaplein waarvandaan de transporten uit Zuid naar Westerbork vertrokken. Wij wisten, dat het laatste transport van de dag steeds om twaalf uur 's nachts wegreed. Dus zouden wij alles op alles zetten om het hoofdkwartier van de *Grüne Polizei* na 0.00 uur te bereiken.

Maar voordien moest er nog een ander probleem worden opgelost. Mijn oudste zuster was op 5 augustus in het huwelijk getreden. Aangezien de nieuwbakken echtgenoot op kamers woonde, bleef Eva vooralsnog op ons adres ingeschreven, hoorde ze dus na acht uur 's avonds op Hacquartstraat 7hs aanwezig te zijn. In het bovenhuis twee hoog woonde onze huisbaas met zijn vrouw. Voor het echtpaar Schöngut begin augustus quasi op proef ging onderduiken, hadden ze mijn zuster en zwager aangeboden de 'wittebroodsweken' in hun woning door te brengen.

En daar bevonden ze zich ook die avond van 31 augustus 1942.

Ruth kreeg heimelijk van vader de opdracht om haar oudste zuster ongemerkt naar beneden te loodsen,

Toen wij het huis huurden bestond er al een (dichtgetimmerde) verbindingsdeur tussèn de bovenverdieping van ons benedenhuis en de trap van het bovenhuis, die wij een paar maanden geleden voor noodgevallen weer toegankelijk hadden gemaakt.

hetgeen wonder boven wonder lukte.

De schildering, die Ruth later in de nacht van deze 'onderneming' gaf, ontketende bij de hele familie grote hilariteit niettegenstaande de nog heersende emotie van het pas doorleefde.

Even over elven stonden wij op straat: de beide oma's, die zich ondanks de afschuwelijke dreiging en hun hoge leeftijd (Oma Ehrmann was toch ook al bijna 77 jaar oud, hetgeen een halve eeuw geleden in vergelijking met nu wel 87 betekende) geweldig hielden en geen woord van klacht of jammer hadden geuit, vader, moeder, wij drieën en onze twee cerberussen. De *Grüne* beval een stoet te formeren met maximaal drie naast elkaar. *Oemchen* Schw., door ieder van ons nog eens apart geïnstrueerd om zich zo langzaam mogelijk voort te bewegen, opende de rij om het tempo aan te geven. Ze was al jaren, eigenlijk zolang ik mij haar kan herinneren, klein en voorovergebogen (vandaar ook het *Oemchen* of kleine opoe). Omdat ik in afmeting het minst met haar scheelde, lag het voor de hand, dat ik haar onder de arm nam. Eva en Ruth volgden met Oma Ehrmann, nog steeds statig van postuur en kaarsrecht, tussen hen in. Vader en moeder sloten de stoet. Aan elke kant liep een van onze bewakers.

Het was doodstil op straat. Ik drukte *Oemchen* dicht tegen mij aan; zo liepen wij voetje voor voetje. Af en toe boog ik mij naar haar over en fluisterde haar in het oor (ze hoorde nog steeds heel goed!): "*Langsam, langsam, so geht's gut.*"

Toen wij een paar minuten voor nul uur de Apollolaan overstaken, zagen wij op het Adema van Scheltemaplein nog een overvalwagen staan. *Oemchen* pauzeerde even om 'op adem te komen'. Maar de *Grüne* had niet veel geduld meer. Er was geen ontkomen aan. Wij moesten weldra de school binnengaan.

De hal was bijna leeg. Aan de rechter zijde achter een soort roonbank stonden nog enkele gezagsdragers. Vader wendde zich tot de *Grüne* met de meeste onderscheidingen en vroeg of hij de dienstdoende *Oberscharführer*

Het woord *Oberscharführer* is mij uitsluitend in verband met deze nacht bijgebleven. Ik heb het daarom nu in het uitvoerige Duitse woordenboek van G. Wahrig, Bertelsmann Lexicon Verlag (1968,1971) opgezocht, maar het staat er niet in. Dus vroeg ik mijn zuster Ruth aan de telefoon: "Herinner je je het woord *Oberscharführer*?" Ze reageerde direct met "ja, zeker, in verband met de SS". Toen ik haar bekende, dat ik aan mijn geheugen was gaan twijfelen, omdat ik het woord nergens (ook niet in Dr.J. Pressers *Ondergang*) kon vinden, bood ze aan om in Tel Aviv bij het Goethe instituut te gaan informeren. Daar vond ze inderdaad na enig zoeken de *Oberscharführer* afgebeeld met uniform en al als bevelhebber van de SA, SS en *Waffen-SS*.

kon spreken. De *Grüne* keek hem niet begrijpend aan en bleef onbeweeglijk staan. Ik steunde met mijn handen op de tafel om het trillen van mijn armen en benen in bedwang te houden. Als in een droom hoorde ik vader beleefd, maar met die ondertoon van geen tegenspraak duldend, vervolgen: "Ik heb als officier in de eerste wereldoorlog 1914-18 in Rusland gevochten

Mijn vader sprak zo goed als nooit - althans niet in ons bijzijn - over de eerste wereldoorlog. Moeder vertelde weleens, dat - toen zij en mijn vader in 1923 tijdelijk naar Amsterdam zouden verhuizen en zij zwanger was van Ruth - ze aan Tante Moll, die mijn oudste zuster had gebakerd vroeg, of ze, als het zover was naar Amsterdam zou willen komen. Na enig aarzelen stemde Tante Moll toe. Mijn ouders vonden een prettig onderkomen in de Frans van Mierisstraat en Tante Moll kwam op tijd over. Voor ze de eerste avond van haar verblijf naar bed zou gaan, waarschuwde moeder haar onder vier ogen, dat de slaapkamers nogal gehorig waren en dat ze dus niet moest schrikken als ze mijn vader in zijn slaap mitrailleur vuur hoorde uitstoten. Voor de zekerheid gaf ze er een voorproefje van. De volgende ochtend aan het ontbijt, vader was al naar kantoor, grapte Tante Moll vol bewondering tegen moeder: "Wat heeft U vannacht Uw man knap nagebootst!" Moeders half lachende half weemoedige verzekering, dat ze vader zelf had gehoord en niet haar, kon ze maar moeilijk geloven.

Ofschoon mijn moeder dit verhaal met veel verve ten beste gaf en ik het altijd weer met plezier aanhoorde, dacht ik toen ik wat ouder werd toch ook vol medelijden: meer dan vijf jaar na het einde van de oorlog werd vader dus in zijn dromen nog achtervolgd door de doorstane gevaren.

en het IJzeren Kruis verdiend. Ik heb er recht op door Uw *Oberscharführer* gehoord te worden". De uitwerking van deze woorden deed mij even onwerkelijk aan als de hele situatie: de *Grüne* ging prompt in de houding staan en verdween.

Even liet vader zijn blik op ieder van ons rusten voor hij gericht tot een andere *Grüne* zei: "Mijn vrouw, mijn kinderen en ik kunnen wel staande wachten. Maar geeft U de beide moeders met het oog op hun leeftijd gelegenheid om te gaan zitten."

Er werden drie stoelen gebracht: voor de twee opoes en voor moeder.

Zwijgend wachtten wij nu op ons vonnis. Ten langen leste zag ik aan de andere kant van de hal een in de puntjes geklede *Grüne* met gedecoreerde borst verschijnen. Vader liep hem tegemoet. Ik sloot mijn ogen, bang, dat de *Scharführer* handtastelijk zou worden. Toen ik ze weer opende

Benieuwd hoe mijn zuster Ruth op deze terugblik op het gemeenschappelijk doorleefde zou reageren, heb ik haar het relaas van die nacht afzonderlijk naar Israel gestuurd. Ze bekende mij nog diezelfde week aan de telefoon, dat ik de sfeer zo tastbaar had doen herleven, dat ze er de hele nacht van wakker had gelegen. En ze vulde aan: "Toen jij je ogen gesloten hield - jij en ik stonden naast elkaar - zag ik tot mijn grote ontzetting de *Oberscharführer* met vader verdwijnen. Ik dacht al die tijd: zolang mijn vader bij mij is, kan mij niets overkomen. Nu hij ineens weg was, voelde ik mij in een bodemloze put zinken... tot hij weer in levende lijve voor ons stond."

zag ik de *Grüne* en vader tegenover elkaar staan, in gesprek. Ik herademde. Na enkele minuten, die eindeloos leken, kwamen ze naar ons toe. De *Oberscharführer* wendde zich tot de registratieboss en zei: "deze familie" - wij waren de enige nog aanwezige opgepakte joden - "kan naar huis morgenochtend. De oproep berust op een vergissing. Brengt U hen voor vannacht naar de Joodse Raad" (die vlakbij was; ik meen in de Jan van Eykstraat). Vader bedankte hem vormelijk, maar voegde er aan toe: "U zou mij zeer verplichten als U ons nu naar huis laat gaan, zodat de beide oude dames althans de rest van de nacht op hun bed kunnen doorbrengen." De *Oberscharführer* dacht even na, zijn ogen monsterden de enkele aanwezige. Op de achtergrond, tegen de muur, stond de Nederlander in burger, die ons (samen met de *Grüne*) van huis had gehaald. Hij wenkte hem en o, zoete revanche, droeg hem op ons naar huis te begeleiden. Spoedig stonden wij op straat. In dezelfde formatie, waarin wij waren gekomen, maar nu onder de vleugels van één van onze voormalige cipiers, aanvaardden wij de terugtocht.

De misdadigerstronie moet zich wel verbaasd hebben, dat het frêle oude vrouwtje plotseling 'normaal' kon lopen. Maar stilzwijgend, uiterlijk onbewogen, kweet hij zich van zijn opdracht.

Toen wij de brug over de Reynier Vinkeleskade naderden, kermde moeder ineens "o,o, ik moet zo nodig, ik houd het niet uit, ik houd het niet. Kan ik even snel vooruitlopen?" En nog voor de tronie zijn toestemming had gegeven, holde ze er vandoor ons in heimelijke verbazing achterlatend.

Thuis gekomen nodigde vader - welk een triomf - de Nederlandse mensen ophaler in onze huiskamer. Zelf liep hij door naar de dichte kast tussen de boekenwand, haalde er de doos met de onvervangbare sigaren uit en presenteerde die aan de nu toch even verbouweteerde griezels. Bijna verlegen pakte hij er een uit. Op vaders aanmoediging stak hij een tweede in zijn binnenzak. Vader gaf hem vuur en bracht hem naar de voordeur.

Toen hij veilig en wel weer bij ons terug was, ploften wij allemaal ergens neer. Alleen moeder liep de tuin in om zwagerlief van zijn schuilplaats te verlossen. Op het ogenblik, waarop ze op onze terugweg de hoek van de Hacquartstraat in het vizier had gekregen, realiseerde ze zich, dat Werner waarschijnlijk uit het bovenhuis naar beneden was gekomen en licht had gemaakt, hetgeen ons aller einde zou betekenen.

Werner was dan meegenomen om het strafbare feit, dat hij zich na acht uur op een vreemd adres bevond en ons hele gezin, omdat wij hem hadden gehuisvest. In beide gevallen betekende dat: op straftransport.

Ze rende dus om ons leven. Het huis was hel verlicht en Werner zat verwezen in de huiskamer. Zonder kostbare tijd te verspillen met een gedetailleerd hoe en waarom, greep ze zijn arm en bonjourde hem de tuin in met de opdracht zich onzichtbaar te maken.

Ze vond hem nu boven op de vuilnisbak, plat tegen de muur gedrukt.

Om de gemoederen enigszins te kalmeren, hakte moeder in de keuken wat stukjes chocolade af van een Verkade kook-bloc en bracht ze op de plank mee naar binnen.

Muschi, die als enige ongegeneerd aan haar zenuwen letterlijk de vrije loop liet, sprong van de ene stoel naar de andere. Om haar te bedaren legde ik plagend een stukje choco voor haar neus. Ze snuffelde eraan, schuurde haar tong erover heen en ziedaar - voor het eerst in de familieannalen - werkte ze de chocolade als een soort verdovingsmiddel naar binnen en strekte zich zichtbaar afgemat uit. Onwillekeurig schoten wij allemaal in een bevrijdende lach.

Wij moesten alle zeven mee naar de SS (= Schutzstaffel, beruchte politieke gevechtseenheid van de NSDAP). Daar stond al een overvalwagen, waar alle mensen voor Duitsland al op waren. In elk geval speelden wij het op een of andere manier klaar vrij te komen. Dat dit het grootste wonder was, hoef ik nauwelijks te vermelden. Twee uur dertig lag ik op bed en kon het zelf niet geloven, mijn armen en benen beefden. Maar vandaag was het veel erger. Ik was zo zenuwachtig, dat ik bij elk geluid in elkaar kromp, enige keren in snikken uitbarstte en op straat voor iedereen bang was. Ik had niet gedacht, dat het mij zo zou aanpakken. Ik kan er ook niet verder over schrijven het is nog te vers.

AMSTERDAM 12 SEPTEMBER 1942

RAUSCH HASCHONOH

(Joods Nieuwjaar)

Al weer een jaar voorbij. Wat is er intussen allemaal veranderd, zowel de uiterlijke omstandigheden als ook ik innerlijk. Het is voor het eerst, dat vandaag nauwelijks verschil is met andere dagen. Dat komt, omdat ik niet meer geloof. Maar eerlijk gezegd is het niet alleen veel gemakkelijker, maar ook oprechter. Ik heb niet meer het beklemmende gevoel van iets gedwongens, onechts. Toch spijt het mij vaak, dat ik niet joods ben opgevoed (ik bedoelde: orthodox joods. Want joods zijn wij zeker grootgebracht, zie eerder). Aan de andere kant zou ik dan zo beïnvloed zijn, dat ik niet meer anders zou kunnen. Later, als ik nog hier ben, wil ik graag les hebben in alles, wat joods is.

Vaag herinner ik mij, dat een paar leerlingen uit mijn klas, waaronder Beate, Jos en ik bij Jo Melkman (later Joseph Michman) thuis enige joodse lessen hebben gevolgd.

Ik zie mijzelf altijd als een onontwikkeld heiden. Niet, dat ik op het ogenblik aan zulke dingen denk. Maar het is vanavond bij ons ongewoon vredig. Ik ben toch zo dankbaar, dat wij hier allemaal nog op die wijze bij elkaar kunnen zitten. Dat had ik verleden jaar niet kunnen denken, dat ik onder zulke omstandigheden zo dankbaar zou zijn. Het is geen leven meer nu 's avonds de angst dat je wordt opgehaald. Bij elke bel de doodschrik.

Zo hebben wij tenslotte 'met een bloedend hart' besloten Muschi, de poes, weg te doen. Ze ontglipte via de tuin en dan werd er later op de avond gebeld en stond er iemand verwijrend voor de deur met "mevrouw uw poes jammert zo".

Je weet niet meer wie van je kennissen er nog is. [...] Als de oorlog nog lang duurt zijn wij allemaal verloren. Het leven heeft niets verblijdends meer. Kleinigheden, die ik vroeger misschien haarfijn had opgeschreven, zijn meteen vergeten. Ik weet niet, wat ik met mijn dagboek moet doen. Meenemen of niet?

Ongeveer een maand later vroeg vader aan ieder van ons, wat wij het liefst zouden willen bewaren. De Duitse beheerder had hem toestemming gegeven om persoonlijke papieren in zijn bureau op kantoor op te bergen. Ik gaf hem dierbare brieven, die ik had bewaard, wat foto's, mijn poëziealbum en mijn dagboek. Vader zelf borg alle belangrijke papieren van de hele familie op. Toen ik na de bevrijding voor het eerst naar Amsterdam kwam zocht ik daar onder andere een jongere collega van vader (eens zijn leerling) op. Hij was gemengd gehuwd en daardoor ongemoeid gebleven. Hij bekende, dat hij nu op vaders plaats zat, maar dat hij vaders bureau intact had gelaten. Wij konden dus te allen tijde de papieren bij hem op kantoor ophalen.

20 SEPTEMBER 1942

EREV JAUM KIPPOER

(De avond voor Grote Verzoending)

Wat was het gisteren gezellig. Gistermiddag zaten Ruth, Mutti en ik bij elkaar met een kopje koffie en praatten over Eva en haar huwelijk. Gisteren kwam het zoals zo vaak de laatste dagen in mij op, dat moeder een schat is. [...]

Ik hield altijd veel van mijn moeder. Maar tijdens de puberteit had ik nogal wat kritiek op haar. Ik begreep haar vaak niet en meende, dat zij mij ook niet begreep. Vandaar nu deze constatering.

9 OKTOBER 1942

Momenteel zou ik de hele dag kunnen schrijven. Maar zoveel tijd heb ik niet. Het is ook niet, omdat er zoveel gebeurt. Alleen worden er dagelijks duizenden mensen opgepakt en ontstaat er daardoor elke dag nieuwe en grotere beroering. Gisteren en vandaag heb ik foto's van vroeger ingeplakt, een heerlijke bezigheid. Ueberhaupt, wanneer wij zo over vroeger praten, wat was het toch fijn. Daardoor heb ik vannacht van tante Else, moeders zuster, en van haar man, die zich zeven jaar geleden van het leven heeft beroofd, gedroomd. [...]

11 OKTOBER 1942

(Met deze datum eindigt het dagboek.)

[...] *Vanmiddag was Rolf Simon*

Rolf Simon is enige weken later in Mauthausen vermoord.

met zijn vrouw Sabine bij ons. Als ik hem tot nu toe niet aardig had gevonden, vond ik hem vandaag in elk geval schattig en voor het eerst mooi. Toch jammer, dat hij nu getrouwd is. [...]

Hans B.,

Hans Badmann komt nogal eens in mijn dagboek voor. Beter gezegd: hij is de enige van de hier en daar opduikende 'vlammen', die er steeds weer in terugkeert.

die mij trouwens op het ogenblik onverschillig laat, komt elke zaterdag. Gisteren heeft hij minstens een uur bij mij alleen gezeten. Maar ik kan toch niet over iets wezenlijks met hem praten. Toen ik laatst van de crèche

Vaders toestemming niet meer naar school te gaan hield als vanzelfsprekend in, dat ik iets 'nuttigs' zou gaan doen. Omdat Ruth al een jaar in de crèche op de Plantage Middenlaan werkte en er ook verder weinig keuze voor mij was, werd ik er in september 1942 eveneens als (jongste) leerlinge aangenomen.

naar huis liep, kwam ik hem tegen.

Hans had nog net in 1941 (voor alle joodse leerlingen van school moesten) eindexamen gedaan op het Barlaeus Gymnasium en was met drie tieners voor gymnasium B geslaagd. Omdat de opleiding voor rabbijn toen de enige mogelijkheid bleek om verder te studeren en ze hem de kans bood zijn geestelijke horizon te verbreden, had hij zich op het Joodse Seminarie in de Rapenburgerstraat laten inschrijven. Nooit was het echter zijn bedoeling geweest om er in 'vredestijd' zijn beroep van te maken. Op zijn weg van dit seminarie naar huis kwam ik hem tegen.

Wij hebben nu afgesproken, dat wij drie keer in de week samen naar huis lopen,

Wij ontmoetten elkaar bij een brug over de Amstel (van de Kerkstraat?), dat herinner ik mij. Aangezien de Badmanns op de Parnassusweg woonden en wij in de Hacquartstraat, bracht hij mij uiteraard altijd eerst naar huis. Nota bene uiterlijk 24 juni 1942 om 1 uur moesten alle rijwielen van joden ingeleverd zijn.

Zie: Dr.J. Presser *Ondergang: deel I*(1965), p.235.

Sinds 1 juni was het voor joden verboden om van het openbaar vervoer gebruik te maken.

Zie: Dr.J. Presser *Ondergang: deel I*(1965), p.238.

omdat wij dan op dezelfde tijd klaar zijn. De familie kletst natuurlijk weer over schoonzoon enz.

Lotte Badmann (de zuster van Jules Roos), een bijzonder lieve en knappe vrouw en mijn moeder hadden volgens mij stilzwijgend een pakt gesloten aangaande de toekomstige verbintenis tussen hun oudste zoon en jongste dochter. Zelfs mijn vader, met die twinkeling in zijn ogen en dat onweerstaanbare fijne lachje om de mondhoeken kondigde mij menigmaal aan: "Je bruidegom komt vandaag met mij schaken."

[...] In elk geval hoef ik niet alleen naar huis te lopen. Eens kijken hoe het zich verder ontwikkelt. [...]

Nicht lesen
Pas de lire

Bitte
S.v.p.
Non legite Precor

Niet lesen
Do not read this

Als 't U blijft
Please

Ellen Schwarzschild

Nicht lesen Bitte

Niet lezen als 's u blijft

Pas de lire S. V. P.

Do not read this Please

Non legite Precor

Ellen Schwarzschild

[illegible]

‘Het afscheid’

Een enkele keer in mijn leven ben ik geplaagd door voorgevoelens van dreigend onheil. Zo voelde ik mij zonder aanwijsbare oorzaak op 29 en 30 maart 1943 lichamelijk en geestelijk ellendig.

Maar dan toch onverwacht werd in de nacht van 30 op 31 maart ons kleine huis door een tiental *Grüne Polizisten* overrompeld.

In een mum van tijd hadden ze zich door het hele huis verspreid, joegen ze ons op om ons onder hun spiedend oog aan te kleden.

Omdat ik het eerst van ons drieën klaar was, vroeg vader mij de twee *Grüne*, die de kelder wilden inspecteren, de weg te wijzen. Op de schaars verlichte keldertrap gelastten de dappere politiemannen mij voor hen uit te gaan. Inwendig trillend van angst voor de dreigende laarzen in mijn rug, uiterlijk bedaard alsof het allemaal zo hoorde bracht ik hen naar beneden, liet hun de kachel van de centrale verwarming tegenover de trap zien en de kolen aan de voorkant van het huis. Met een achteloze zwaai van mijn arm naar de kast met ‘witte’ levensmiddelen, trachtte ik bewust hun aandacht af te leiden van de meer verborgen zwarte voorraad.

Onbewogen en zonder commentaar beduiden ze mij hen weer voor te gaan naar boven. Op de gang beneden voegden ze zich bij een aantal van hun trawanten; ik vluchtte de trap op naar de slaapkamer van mijn ouders. Daar stond moeder voor de open linnenkast. Ik zag haar handen in de kast tasten

Het linnengoed in de kast van mijn ouders was keurig gerangschikt op ‘linnenplankjes’. Deze bestonden uit twee stukken karton door mijn moeder eigenhandig met lichtgebloemde chintz overtrokken. Twee in de breedte bevestigde elastieken banden met ruches van hetzelfde materiaal hielden het linnengoed erop vast. Voor een veilige schuilplaats van het zwarte geld in huis had moeder heel ingenieus twee van deze linnen plankjes losgetornd en aan de onderkant zo onzichtbaar mogelijk met drukkertjes vastgemaakt.

In 1949 toen mijn moeder voor het eerst na de oorlog uit Israel bij ons in Holland op bezoek kwam, gaf ze mij vol trots een bundel bankbiljetten, helemaal bobbelig van de gaatjes van spelden. Op een of andere manier had ze het klaargespeeld om dit geld door de kampen Vught, Westerbork en Bergen-Belsen bij zich te houden. Ze kon dan ook maar moeilijk aanvaarden, dat de Nederlandse Bank (tengevolge van de devaluatie van na de oorlog) deze bankbiljetten niet meer ‘verzilverde’. Veertig jaar lang heb ik ze als een kostbare relikwie bewaard.

en even later een pakje boven in haar kous stoppen. De *Grüne* bij de deur van de slaapkamer, die haar niet uit het oog had gelaten, grauwde argwanend: “Was

machen Sie da?" (wat doet U daar?). Moeder alert: *"Ich habe noch ein Taschentuch gesucht"* (ik heb nog een zakdoek gepakt). Hij moest evenals ik hebben gezien, dat het geen zakdoek kon zijn, wat ze in haar kous had geborgen. Maar moeders driestheid scheen hem voor een ogenblik af te troeven. *"Raus jetzt, runter"* (eruit, naar beneden) schreeuwde hij op gebiedende toon en toen moeder rustig de trap afliep, schopte hij woedend achter haar aan.

Ik geloof niet, dat hij haar lichamelijk raakte. Maar die schop naar mijn moeder vlak onder mijn ogen bleef vele jaren voor mij het zinnebeeld van onze weerloosheid in die nacht.

Toen ik kort daarop als eerste de overvalwagen, die voor de deur stond, in stapte, riep een mij bekende vrouwenstem achter uit de auto: *"Ellen seid ihr es? Mit den Omas?"* (zijn jullie het? Met de oma's?) Door het duister verblind strompelde ik met mijn rugzak in de richting van het stemgeluid. Mevrouw Wolff, de vrouw van Max Wolff, een collega van vader, trok mij naast zich op de bank. Hun zoontje van een jaar of acht pakte meteen mijn hand vast.

Tot ze mij zagen instappen, hadden ze door de op straat heersende duisternis nog gewemeld of de overvalwagen voor onze deur was gestopt. Ze veronderstelden (terecht), dat enige *Sperren* van de Oxyde waren *'geplatzt'*.

Een *Sperre* was een stempel, dat in je persoonsbewijs werd gezet als teken, dat je tot een 'voorlopig van arbeidsinzet gevrijwaarde groep' behoorde. Het *'platzen'* van een *Sperre* annuleerde deze uitzonderingspositie. Aangezien de N.V. Oxyde erts en metalen verhandelde en de Duitse beheerder aangewezen was op de 'rotten in het vak' vielen de personeelsleden en hun directe familie aanvankelijk onder de *Metallsperre*. Maar de Duitsers begonnen ongeduldig te worden. De 'afvoer' van de joden verliep te traag naar hun zin; dus moesten er meer *Sperren* platzen. De beheerder van de Oxyde had opdracht gekregen om 'geleidelijk' mensen van de sperlijst af te voeren. Omdat hij zelf zijn handen schoon wilde houden, droeg hij deze taak over aan een van de jongere joodse chefs. Hij was het, die de namen van de eerste drie slachtoffers van die nacht (en van alle volgende) had geleverd.

Wie onze derde lotgenoot was kan ik mij niet herinneren. Ik meen een vrijgezel. Met de twee namen van mijn vader en Max Wolff had meneer X. in één klap tien mensen naar de hel verwezen. Uiteraard hoorden wij dit alles pas later en wel van twee bevriende collega's van vader, die van mening waren, dat de jongere vrijgezellen het eerst geofferd hadden moeten worden (en dat meneer X. zich in geen geval als werktuig had mogen laten gebruiken). Ons gezin was mede door de twee oma's het grootste in getal en vader behoorde qua leeftijd en anciënniteit tot de oudste medewerkers (waarschijnlijk was hij zelfs de oudste).

Natuurlijk zijn naam en toenaam van deze beulsknecht mij bijgebleven. Uit consideratie voor zijn kinderen (die toen nog klein waren) en eventuele kleinkinderen wil ik hem liever anoniem laten.

Nadat ook mijn grootmoeders, mijn ouders, mijn zussen en de *Grüne* waren ingestapt, reed de overvalwagen door naar de Hollandse Schouwburg in de Plantage Middenlaan. In de beklemmende stilte van de nacht kon ik de mij zo bekende weg niet volgen. Ik dacht maar steeds: nu zit je dan toch in de gevangeniswagen, die je jaren geleden met zo'n onzegbare angst vervulde.

Ik moet een jaar of zeven zijn geweest, toen op een van onze middagwandelingen naar de *Stadtgarten* met veel geloei een gevangeniswagen passeerde. Geschrokken door het sinistere uiterlijk van het voertuig vroeg ik aan ons meisje, wat dat voor een enge auto was. "Dat is een overvalwagen, waarin gevangenen, die iets hebben misdaan, worden opgebracht", legde ze mij uit en ik bad in stilte "*lieber Gott*, maak, dat ik nooit van mijn leven in zo'n vervoermiddel terecht kom".

In de hal van de Schouwburg stonden tafels met erachter Joodse Raad functionarissen, die de nieuw aangekomen moesten registreren; ervoor een kluwen wachtende mensen, geroezemoes, sudderende spanning.

Uit de anonieme massa kwam onverwacht een bekend gezicht op ons af. Naar de band op zijn arm te oordelen werkte hij voor de Joodse Raad. Zijn naam ben ik vergeten, maar ik meen mij te herinneren, dat ik hem van onze slagerswinkel op de Van Baerlestraat kende. Meewarig nam hij aan elke arm een oma, zei geruststellend tot moeder: "Ik breng de oude dames naar boven en zorg, dat ze daar voor vannacht een slaappleats vinden" en verdween met hen in het gedrang. Het ging allemaal zo snel en het was er zo druk, dat wij niet eens gelegenheid hadden om 'tijdelijk' afscheid van elkaar te nemen. Nadat wij geregistreerd waren, vond de rest van ons gezin een zitplaats in de zaal van de Schouwburg. Max W. bleek met vrouw en zoontje niet ver van ons vandaan te zitten.

Wat later bracht een van de helpers van de Joodse Raad een matrasje, dat hij rechts van het podium op de grond legde. Hij nodigde de kleine Wolff, blijkbaar het jongste kind in de zaal, uit om er te gaan liggen. Wolff junior weigerde; hij wilde niet bij zijn ouders weg. Toen deze zacht bleven aandringen, barstte hij voor het eerst die nacht in tranen uit en snikte, dat hij alleen wilde gaan als ik naast hem kwam liggen.

Ik mocht hem graag. Hij kwam af en toe met zijn ouders mee bij ons op bezoek en dan bemoeide ik mij meestal met hem. Ik vond hem lief, intelligent en een beetje tragisch met dat smalle bleke gezicht, de ietwat afstaande oren en de grote, sprekende ogen (vanwege zijn uiterlijk noemden wij kinderen hem onder elkaar '*das Affenkind*'). Daarom ben ik ook zijn naam vergeten).

Zijn breekbaarheid en zijn tranen beroerden mij nu. Tegen mijn zin ging ik met hem mee - weg van mijn ouders - naar het beschikbare matras. Toch vond ik het

eerst nog aangenaam om mijn benen te kunnen uitstrekken. Wolffie kroop dicht tegen mij aan en al gauw hoorde ik hem rustig ademen. Te rusteloos om ook in slaap te vallen wilde ik zo wel over hem waken. Maar na korte tijd voelde ik over mijn hele lichaam beesten kruipen en een onweerstaanbare jeuk. Het was niet om uit te houden.

Sinds mijn prille jeugd werd ik altijd en overal achtervolgd door stekende muggen, wespen en wat dies meer zij. Vaak zwollen hun beten op, vormden blaasjes en veroorzaakten zelfs koorts. Door mijn ervaringen in de crèche begreep ik instinctmatig, dat dit vlooien moesten zijn. Vandaar mijn overhaast vertrek.

Zachtjes maakte ik mij van Wolffie los,

Wolffie en zijn moeder zijn vergast. Max W. overleefde de oorlog in het doorgangskamp Westerbork.

Ariel Wolff

Geboren 22 december 1935 in Keulen.

11 juni 1943 in Sobibor vergast.

kwam voorzichtig overeind en ging terug naar de familie.

Niet lang daarna kwamen de beide oma's hand in hand naar ons toe. "Wij weten niet hoelang wij nog bij elkaar kunnen zijn; die kostbare tijd willen wij hier met jullie samen zitten en niet boven, ver van jullie, liggen", zei *Oemchen* Schw. Had ik toen maar mijn ingeving gevolgd en de twee dappere oudjes ter plaatse omhelsd! - De uren kropen voorbij. Het werd ochtend. Ik denk, dat ik van het toilet terugkwam - zeker is, dat ik nog een eindje van mijn ouders vandaan was - toen ik vader naar mij hoorde roepen: "*Lauf, lauf was du kannst der Ruth hinterher* (ren, ren zo snel als je kunt achter Ruth aan). Ze hebben haar een paar minuten geleden opgehaald om samen naar de crèche over te steken.

In die tijd mochten de jonge kinderen, die in de Hollandse Schouwburg waren beland, in de joodse crèche aan de overkant overnachten. Enkele kinderverzorgsters hadden de taak hen tegen de avond, nadat de kinderen uit de crèche door hun ouders waren opgehaald, naar de crèche te geleiden en de volgende ochtend terug te brengen. Om deze kans op een eventuele ontsnapping uit de Schouwburg te kunnen benutten hadden Ruth en ik - zoals te voren was afgesproken - die nacht ons uniform van de crèche aangedaan.

Er is nu even geen bewaking." Zijn stem klonk zo dringend, dat ik niet meer naar hen toe durfde te gaan om afscheid te nemen. Ik rende naar het einde van de zaal op zoek naar mijn zus. Maar ik zag haar nergens. Met de stem van vader nog in mijn oren bereikte ik de uitgang van de Schouwburg. Verblind door het daglicht, misselijk van angst voor schoten in mijn rug stak ik zonder op nog om te kijken zo rustig mogelijk de straat over. De deur van de crèche was gesloten. Mijn oren gespitst op elk geluid achter mij belde ik aan. De deur ging voor mij open en achter mij dicht. Ik was veilig. -

Ruth kwam officieel vrij, omdat ze een stempel van de crèche had. Mijn persoonsbewijs kon alleen 'zwart' uit de Schouwburg verdwijnen: kinderen tot zestien jaar hoorden bij hun ouders (te blijven). Kon een van de jonge mannen van de Joodse Raad, die geregeld tussen Schouwburg en crèche heen en weer liepen, deze 'diefstal' uitvoeren? Ruth probeerde de twee jongens, die ze het beste kende, hiertoe te bewegen. Het speet ze, zeiden beiden, maar ze waren niet bij machte om zoiets te doen. Radeloos wendde ze zich tot Walter Süskind.

'Het verzet van Joden'

Uit: Dr.J. Presser *Ondergang: deel II* (1965) tweede druk p.11:

'Op de Erelijst van Gevallen staat terecht de naam van Walter Süskind, 39 jaar, van beroep 'directeur', die de ziel van dit werk (het uit de Schouwburg smokkelen van kinderen E.S.) was, de vindingrijke en niet versagende; achter de rug van de, vooral door hemzelf dronken gevoerde, Duitsers verrichtte hij het bij uitstek levensgevaarlijke werk van het 'vervalsen' van de kartotheek, dat wil zeggen van het daaruit halen van de kaarten van de weggesmokkelden; levensgevaarlijk, omdat hij met de kartotheek niets te maken had en bij ontdekking ten dode opgeschreven was. Met zijn gezin werd hij tenslotte naar Theresienstadt gevoerd, waar Prof. Cohen de *Judenälteste* van toen, Marmelstein, 'gebeden en gesmeekt' heeft bij de Duitse commandant Rahm, die Süskind nog uit Holland kende, een goed woord voor hem te doen (Uit: Cohen *Herinneringen* p.63). Marmelstein weigerde. In de *Schleuse* van de Hamburg Kazerne (in Theresienstadt, E.S.) kon Süskind als enige in de geschiedenis daarvan zich dagenlang met zijn gezin verbergen. Tot het niet meer kon. 'Zeer velen hebben hun leven aan hem te danken.'

Ook hij weigerde in eerste instantie. Het was te link - zei hij - omdat ik samen met mijn ouders was geregistreerd. Maar ze liet niet los, trok alle registers open, tot hij - murw geworden - beloofde: "ik zal zien wat ik voor je kan doen".

Uren later kwam hij terug uit de Schouwburg mét mijn persoonsbewijs én de verzekering, dat mijn kaart uit de registratiebak was verwijderd. Hij deelde ons omzichtig mee, dat de beide oma's nog diezelfde avond naar het doorgangskamp

Westerbork zouden worden getransporteerd en dat mijn ouders op de lijst voor het concentratiekamp Vught stonden.

Wij besloten in de crèche te blijven tot mijn ouders op transport gingen.

Het werd de donkerste nacht van mijn leven. Virgi Cohen (de oudste dochter van Prof. Cohen), die toen aan het hoofd van de crèche stond, kwam in de nacht naar mij kijken en probeerde mij moed in te spreken.

De volgende dag hoorden wij, dat mijn ouders die avond naar Vught zouden vertrekken. Ruth kon nog een keer naar de Schouwburg om afscheid van hen te nemen (zij was immers officieel vrijgekomen). Ze kwam lam geslagen terug, omhelsde mij uit hun naam en herhaalde voor mij vaders laatste woorden tot haar: "*Sorge gut für das Kleine*" (pas goed op je kleine zusje).

Later vonden wij elkaar terug aan tafel in de keuken van de crèche. De kokkin (één van de drie verpleegsters, die twee jaar geleden mijn vader in de CIZ hadden verpleegd en die nog maanden na zijn herstel in de koffiepauze bij ons thuis waren aangekomen) had ons ieder afzonderlijk van het werk gehaald, de keuken in gesleept en gedecreteerd: "Nu eten jullie eerst eens wat ik je voorzet". Zwijgend staarden Ruth en ik elkaar aan. Tot ik het niet meer uit kon houden en losbarstte: "Ik ga met vader en moeder mee. Ik wil niet alleen hier blijven." Ruth reageerde zo rustig mogelijk: "Dat doe je niet." "Dat doe ik wel." Er volgde een scherpe woordenwisseling. Ze probeerde mij met redelijke argumenten van mijn fatale voornemen af te brengen. Ik bleef stijf en star bij mijn besluit. In haar pogen mij de baas te worden verhief ze haar stem steeds luider. Vergeefs. Ik voelde, dat ik terrein begon te winnen, dat ze zich niet lang meer tegen mij zou kunnen verzetten. Toen zei ze zachtjes, geheel onverwacht: "Dan ga ik met je mee."

Het was een voltreffer. In één slag bluste een koude douche de emotionele hitte van mijn denken, besepte ik, dat mijn halsstarrigheid mijn eigen zusje in gevaar bracht. Vader had haar nu eenmaal bij het afscheid als mijn hoedster aangewezen. Intuïtief had ze het laatste middel gevonden om het kind in mij tot zwijgen te brengen. Mijn zuster offeren voor mijn kinderlijke behoefte aan mijn ouders? Dat niet.

"Goed, ik blijf", bracht ik er zo stoer mogelijk uit. -

Tegen middernacht hoorden wij de overvalwagens aan - en afrijden.

Vrijdagochtend waren wij zo afgemat van alle emoties en de drie slapeloze nachten, dat wij al in de ochtenduren uit de crèche naar huis terugkeerden.

Dat lege, verlaten huis, waarbinnen op klaarlichte dag de lichten brandden, waar de onopgemaakte bedden als gapende wonden ons laatste gevoel van realiteit deden verdwijnen, was een nachtmerrie.

Toen in de namiddag ook mijn oudste zuster uit de Schouwburg thuis kwam (Eva kwam vrij op het stempel van haar man, die als 'stoker' bij de Joodse Invalide werkte), zaten wij gedurende lange uren geheel verweesd bijeen.

Uit Didi's (van Suchtelen - van Hall) *cahier bleu*

ZONDAG 4 APRIL 1943

Ik ken sinds lang een Duits meisje van joodse afkomst. Ze is op het laatste ogenblik met haar ouders, haar grootmoeders en haar twee zusters aan de vervolgingen van de nazi's ontsnapt. Ik heb haar op het lyceum leren kennen, waar ze de eerste twee jaar in onze klas zat. In die periode ging ik nauwelijks met haar om, maar ik bewonderde haar om haar intelligentie en ook om dat rijper en serieuzer karakter, dat haar was bijgebleven van een in Duitsland bedreigd leven. Pas toen ze - zoals alle andere joodse leerlingen - van ons lyceum was verjaagd, leerden wij elkaar beter kennen. Ik ging vrij vaak naar haar toe; in het begin vooral door medelijden en afschuw van het antisemitisme gedreven, maar gaandeweg werden persoonlijke belangstelling en vriendschap mijn ware motieven. Sinds het begin van de razzia's en de deportaties, die ons sedert afgelopen zomer in staat van paraatheid houden, ben ik een soort 'boodschappenmeisje' voor de hele familie geworden. Enige keren was ik in de gelegenheid hen te helpen en voor het overige kwam ik met alle nieuws over de oorlog om hun weer wat hoop te geven. Vooral de laatste weken was ons contact nog nauwer geworden, omdat hun situatie steeds kritieker werd. Ik hield veel van Ellens moeder, ze was zo natuurlijk en goed, maar ook zo ongelukkig naast een man ziek van nervositeit en zorgen tengevolge van zijn zware verantwoordelijkheid van hoofd van het gezin in een wereld vol gevaren en schanddaden. Wanneer wij over de politieke gebeurtenissen en de vervolging praatten, herhaalde ze steeds met een diepe zucht: "Neen, ik kan het maar niet begrijpen".

Boeiend ondanks alles waren de lange discussies, die ik met Ellen had. Ik kwam op zaterdag na school. Eerst moest ik vanzelfsprekend met de familie lunchen - nooit slaagde ik erin te weigeren ongeacht wat er bij hen te eten was. Bij elk bezoek bracht Mme Schwarzschild mij een kopje thee of koffie en als ze wist, dat ik nog niet had geluncht, verzuimde ze nooit mij aan tafel te nodigen. Daarna stuurde Ellen haar moeder naar bed voor haar middagslaapje en trokken wij ons met zijn tweeën in de keuken terug. Die was ons domein voor de discussies. Terwijl wij de vaat deden, praatten wij over de grote vraagstukken, die dikwijls te moeilijk voor ons waren; wij kwamen er dan ook niet altijd uit. Onderwerp van onze discussies waren in de eerste plaats het joodse vraagstuk en dat van de godsdienst. Daarna kwamen de politieke problemen aan de orde en meer in het bijzonder het marxisme. Wij discussieerden zo hartstochtelijk, dat wij het klaarspeelden om alle gevaren en zorgen van het ogenblik te vergeten. Na een van deze discussies liet ik haar het

boekje lezen, waar ik zo van onder de indruk was: 'De crisis van de jeugd'. Sindsdien heb ik er niet meer op terug kunnen komen. Ze heeft mij alleen vandaag gezegd, dat ze het wel mooi had gevonden.

Ik heb nog vergeten je te vertellen hoe wij er toe gekomen zijn om zo interessante discussies te voeren. Ze was gelovig joods orthodox, zodat ik nooit met haar over godsdienst dorst te praten. Maar enkele weken geleden heeft ze mij ineens bekend, dat de maatregelen van de jodenvervolging haar haar dwaling hadden doen inzien. Onder deze tragische omstandigheden schenen haar de godsdienstige ritens en gebruiken als conventies toe. Deze onthulling betekende het begin van onze gedachtenwisselingen.

Maar laat ons nu tot de feiten komen. Maandag ging ik dus het boek over de jeugd terughalen, dat Ellen niet langer bij zich durfde te houden. Ik vertrok meteen weer - had natuurlijk een hoop huiswerk voor de volgende dag - maar beloofde Mme Schwarzschild, dat ik meteen als er een belangrijk bericht zou zijn, terug zou komen. Want een bewonderenswaardige gebeurtenis had haar zo juist een beetje hoop gegeven: afgelopen zondag zijn enkele goede patriotten erin geslaagd om het bevolkingsregister in brand te steken en zo het merendeel van de documenten over de bevolking van Amsterdam te vernietigen.

In de loop van de week gebeurde er niets belangrijks, zodat ik op zaterdag als gewoonlijk bij de familie S. aanbelde. Ellen deed voor mij open en ik dom genoeg vrolijk met de deur in huis vallend deelde haar mee, dat ik eerst naar de leraar Grieks zou gaan en dan bij haar terug zou komen. Ze luisterde naar mij zonder iets te zeggen, toen liet ze zich een enkele zin ontvallen, die mij aan de grond nagelde: "Mijn ouders zijn weggehaald". Ze liet zich op een trede van de trap vallen en zuchtte. Ik was sprakeloos. Duizend vragen en uitroepen van afgrijzen kwamen in mij boven, maar ik durfde ze niet uit te spreken. Toch was Ellen heel kalm, maar die kalmte verborg kennelijk een hevig verdriet. Haar toelichtingen waren beknopt. [...] Haar ouders waren direkt naar Vught gestuurd en de arme grootmoeders naar Westerbork. Op deze wijze hadden de drie jonge dochters elkaar alleen en verlaten in het huis van hun ouders weergevonden. "Weet je, het is afschuwelijk om plotseling zonder ouders te zijn", zei Ellen tegen mij nog steeds op een trede van de trap gezeten. Hoe goed begrijp ik haar! Maar ik zal haar niet in de steek laten, ik zal alles doen om haar te hulp te komen, haar en haar twee zusters. En papa zal mij helpen. Wij zijn vanmiddag al samen bij hen geweest, maar dit alles en veel andere details zal ik je een andere keer vertellen. Nu moet ik echt aan het werk.

Mijn grootmoeders In Memoriam

Nog twintig jaar na hun overlijden vertelde ik in de kring van mijn beste vrienden uit de oorlog anekdotes over de kleine en de grote opoe (*Oemchen* Schwarzschild en Oma Ehrmann). Waarschijnlijk was dat onbewust mijn manier om hen te laten voortleven. Nu nog, meer dan een halve eeuw later, is het afmaken van Oma Ehrmann voor mij de kwintessens van de wrede waanzin van de Shoah.

Ze vertelde mij wel eens vol trots, dat opa's vader (of grootvader) tijdens Napoleon als eerbewijs voor zijn onkreukbaarheid de naam Ehren - Mann had gekregen. En ofschoon het hier dus om de familie van mijn opa ging, is de naam Ehrmann voor mij het zinnebeeld gebleven van de goedheid van deze warmhartige lieve vrouw.

Een van mijn eerste herinneringen aan mijn oma: Wij logeerden met moeder bij mijn grootouders in Friedberg. Ik was wakker, mijn zusjes sliepen nog. Indachtig de onverbidelijke instructies van vader bleef ik 'rustig' in mijn eigen bed. Om in de slaapkamer van moeder te komen moest je door 'onze' kinderkamer. En daar zag ik ineens *Oma* bij ons binnenkomen. In haar handen hield ze de grepen van een groot dienblad, dat een zalige geur van vers gezette koffie en zelf gebakken broodjes verspreide. Zachtjes liep ze onze kamer door; toen ze in de gaten kreeg, dat ik niet meer sliep, fluisterde ze mij toe: "*Das ist für die Mutti bevor Sie aufsteht*" (dat is voor je moeder voordat ze opstaat). Wat geweldig, ging het door mij heen, mijn grote *Mutti*, die ons als wij ziek zijn heerlijk eten op bed brengt, wordt door haar *Mutti* ook als een kind behandeld. En ze is niet eens ziek!

Oma verwende ons allemaal: met pannen vol speciaal voor ons gekozen eten, met zelf bereide zalige marmelades, waar je de vruchten nog zo uit kon pikken, met onnavolgbare *Senfgurken* (in azijn met mosterdzaadjes ingemaakte geschildte en gesneden kleine komkommers) en ander zuur, met ontelbare bakblikken vol *Hefekuchen* (gebak van gist gemaakt) en even zovele soorten koekjes; voor elk wat wils. Maar bovenal met een nooit aflatende koesterende liefde.

Onze diverse poppen stak ze al breiend in de kleren, de voorkeurskleur van elke poppenmoeder steeds gedachtig.

Toen ze enige tijd na het overlijden van *Opa* (juli 1933) naar Keulen verhuisde en vlakbij ons in een soort dakflatje kwam wonen mochten wij om de beurt bij haar logeren. Dat was een feest. Alléén met *Oma* in die knusse *Biedermeier* kamer. Aan de wand in mooie ronde lijsten de zo vertrouwde familieportretten: de vrouwen in lange rokken met hoge opgeschorte boezem en wespentaille; de mannen met snor, baard en vlinderdas. Ik raakte er nooit op uitgekeken, zoals ik ook nooit genoeg

kon krijgen van oma's herinneringen aan 'vroeger'. Meestal speelde 'das Paulsche' daarin de heldenrol en bleef 'die Tante Else' figurante op de achtergrond.

Oemchen boeide mij met een heel ander soort verhalen. Uit een haar bijzonder dierbaar boek, waarvan ik de titel ben vergeten, vertelde ze mij bijvoorbeeld zo beeldend over het leven van de Marranen in Portugal en Spanje (Portugese en Spaanse joden, die in de 15e/16e eeuw werden gedwongen tot het christendom over te gaan. Na 1580 kwamen 'velen' van hen naar Nederland), dat ik steeds heviger verlangde naar de dag, waarop ik dit naar ouderdom ruikende, vergeelde boek zelf zou kunnen ontcijferen. Een ander van haar favoriete boeken was *Mme Bovary* van Gustave Flaubert. Toen ik het twee jaar na de oorlog in een goede Nederlandse vertaling voor het eerst las, viel het mij tegen. Maar *Oemchen* was er niet meer om mij tot andere gedachten te brengen.

Ze was er nog steeds trots op, dat ze al met zeventien jaar - naarmate zij ouder werd 'verjongde' die leeftijd - haar *Lehrerin Examen* aan de Sorbonne had afgelegd. Toen de Sorbonne een begrip voor mij begon te worden, had ik daar zo mijn twijfels over: een zo jong meisje van zeer religieuze huize, geboren en getogen in de Elzas, alléén (maar misschien was ze helemaal niet alleen?) naar Parijs en dat in de zeventiger jaren van de vorige eeuw? Maar in het onderwijsexamen zelf bleef ik met eerbied en bewondering geloven. Jarenlang, al in Keulen, gaf ze mijn twee zussen eens per week Franse conversatieles (ook van deze lessen werd ik, helaas, vanwege mijn leeftijd uitgesloten).

Tot het laatst zie ik haar voor mij zittend in hun gemeenschappelijke woonkamer, een boek of krant vlak onder haar zwaar bijziende ogen (een bril versmaadde ze een leven lang) of staande, gericht naar het oosten, haar linkerhand in haar zijde steunend, zachtjes naar voren en naar achteren wiegend en haar gebeden prevelend.

Wat waren ze verschillend mijn oma's. Maar uit liefde voor hun kinderen leefden ze toch bijna drie jaar lang dag in dag uit in één kamer. Ze klaagden nooit. Elk op haar manier begreep de zware taak van mijn ouders om onder het verstikkende gebeuren ons gezin lichamelijk en geestelijk overeind te houden. Elk op haar manier trachtte haar steentje daartoe bij te dragen. *Oma* door moeder wat ze maar kon (en mocht!) daadwerkelijk uit handen te nemen. *Oemchen* door zo onmerkbaar mogelijk aanwezig te zijn.

Berthe en Berta.

Ze zaten in dezelfde boot, ze spoelden samen over boord.
Maar het was hun niet gegeven samen onder te gaan.

Berthe Schwarzschild-Weyl

Geboren in Mulhouse (Elzas) 14 maart 1856.

Op 23 april 1943 in het ziekenhuis in Westerbork overleden.

Berta Ehrmann-Lichtenstein

Geboren 26 november 1865 in Gross-Umstadt (Hessen).

Op 20 juli 1943 vanuit Westerbork op transport gesteld naar Sobibor.

23 juli 1943 in Sobibor om het leven gebracht.

Wat nu?

Uit Didi's (van Suchtelen - van Hall) *cahier bleu*

DINSDAG 6 APRIL 1943

[...] *Ik heb een onweerstaanbare behoefte om over de laatste gebeurtenissen te praten; ze laten mij maar niet los, zodat ik niet meer in staat ben mijn huiswerk te maken noch piano te studeren. Toch aarzel ik om alles aan mijn cahier bleu toe te vertrouwen: zal dat niet gevaarlijk zijn? Liever zal ik proberen mijn indrukken en gedachten te beschrijven zonder anderen te veel in gevaar te brengen.*

Eerst wat Ellen betreft. Terug dus naar zaterdag. Toen zij mij hun onheil had toevertrouwd, probeerde ik haar aan te moedigen om te handelen en haar leven te redden. Tot mijn grote vreugde gaf zij mij gelijk en leek zij nogal vastbesloten. Maar zij wilde er eerst nog met haar zusters over spreken en wij kwamen overeen, dat ik na mijn bezoek aan de leraar terug zou komen om te horen wanneer zij mijn vader wilden ontvangen om hun raad te geven. Toen ik terugkwam waren ze alle drie thuis. Ook de man van Eva. Nadat de kwestie van de oudste en haar echtgenoot was geregeld - zij hadden hun huwelijksakte en zouden samen het huis verlaten - hielden wij ons bezig met het lot van de twee anderen. De discussie begon met een categorische weigering van Ruth. Zij verklaarde, dat zij niet weg zou gaan: zij was te bang.

Wat te doen tegen dit zo natuurlijke en gegronde gevoel? Onmogelijk om haar gerust te stellen door voor te wenden, dat zij op een 'onderduikadres' geheel veilig zou zijn, want het risico blijft overal aanwezig! Toch was ik ervan overtuigd, dat zij ongelijk had en dat ik het er niet bij moest laten, want het ging ook om het lot van Ellen. In het begin was ik lamgeslagen, maar geleidelijk aan werden mijn argumenten overtuigender. Ik had een glimp opgevangen van de zwakke plek van haar redenering. Zij meende, dat ze als zij stipt aan de bevelen en verboden van de overheid zou gehoorzamen, het ergste zou kunnen voorkomen en correct zou worden behandeld. Een juiste redenering onder beschaafde mensen, die echter niet stand houdt ten aanzien van het nazigezag. Om haar haar onderscheidingsvermogen en de daadkracht zich te verdedigen terug te doen vinden, moest je haar deze rampzalige illusie ontnemen - een penibele zaak omdat haar ouders zich reeds in de handen van de beulen bevonden.

Tenslotte heeft Ruth zich laten overtuigen. Dat bleek toen ik de volgende dag met mijn vader terugkwam. Wij kwamen met haar overeen, dat zij vooralsnog in de woning van haar ouders zou blijven. Dank zij haar 'stempel' kon zij er

nog legaal wonen. Maar Ellen, die het meest gevaar liep, zou meteen bij ons komen. En ziedaar mijn vriendin verandert eensklaps van mening: zij weigert alleen weg te gaan. Uiteindelijk worden wij het eens over haar voorstel: ze zal meteen de volgende dag proberen om een zelfde stempel te krijgen als Ruth; als het niet lukt, kom ik haar halen en neem haar meteen mee naar huis. Eerlijk gezegd verheugde ik mij over dat vooruitzicht, maar de volgende dag waren wij toch wel blij, dat zij het stempel had gekregen, omdat ook bij ons zo juist alarm gegeven was. Niet direct bij ons, maar bij mijn tante (Suzi van Hall, zuster van Didi's vader Frits van Hall E.S). Al gauw werd het gevaar zo dreigend, dat mijn vader het tenslotte verstandiger oordeelde om het huis te verlaten. [...]

F.J. (Frits) van Hall, geb. 8 mei 1899 te Bodja (Semarang, Midden Java)

Gearresteerd 1 of 2 augustus 1943.

Begin oktober 1943 naar Vught.

Mei 1944 naar Dachau.

Oktober 1944 naar Auschwitz.

Omgekomen 18 januari 1945 (Auschwitz) Gleiwitz.

Wat nu?

De twee kamers en suite beneden werden al gauw verzegeld om te voorkomen, dat Ruth en ik inboedel van mijn ouders, waar de Duitsers toch 'recht op' hadden, zouden laten verdwijnen.

De Duitsers waren er altijd als de bliksem bij om de lege huizen van de joden te laten 'pulsen'.

Uit: Dr.J. Presser *Ondergang: deel II* (1965) p. 198:

'De lezer, die van dit verhaal in vreedstijd kennis neemt, zal het moeite kosten zich een straatbeeld voor te stellen, waarin de verhuishagens de Joodse inboedels en boeltjes staan te laden; hij zal misschien niet eens meer het werkwoord 'pulsen' kennen, dat in bezettingstijd gevormd was, afleiding van de ondernemer Abraham Puls, wiens wagens met die naam gesierd (er stond bij deze volbloed Ariër niet Abraham Puls, maar A. Puls) maandenlang in dat straatbeeld voorkwamen. De Joodse inboedels en boeltjes werden also gepulst dat wil zeggen in de wagens geladen.'

Dat betekende, dat wij onze huiskamer en eetkamer (de zitkamer van de oma's) niet meer in konden. Zelfs de twee koffers, die wij voor mijn ouders hadden gepakt en beneden op de gang gezet om ze zo gauw mogelijk via de Joodse Raad naar Vught te expediëren, hadden de 'verzegelaars' de woonkamer in gesleurd.

Toen Eva en Werner de dag daarop bij ons kwamen, de gang leeg vonden en de kamers verzegeld, laaide er een hevige familieruzie op. Zwagerlief, die er naar mijn mening niets mee te maken had (hij woonde nu met Eva elders op kamers) wilde met alle geweld het zegel van de huiskamer verbreken en de koffers er weer uithalen. Ik raakte buiten mijzelf van angst en woede en krijste, dat wij best twee andere koffers met kleren en benodigdheden van mijn ouders konden pakken. Er was genoeg over in de kast in hun slaapkamer.

Bij wijze van 'gunst' hadden ze de slaapkamer van mijn ouders niet mee verzegeld, omdat wij alleen via deze in de badkamer konden komen.

Het zou ons (Ruth en mij) de kop kunnen kosten; hij en Eva bleven buiten schot. Maar Ruth was al gewicht en bezig het zegel los te peuteren. De deur ging open en de koffers verhuisden weer naar de gang. Werners geoefend oog

Ruth en ik hadden hem de bijnaam 'de Pulser' gegeven: telkens wanneer hij van kamer moest veranderen (en dat gebeurde enige keren) doordat de desbetreffende huisbaas was opgepakt, had hij zijn eigen boeltje met een of meer stukken uitgebreid.

zocht intussen naar verdere, verwijderbare objecten. Maar ik bleef zo te keer gaan, dat Ruth hem wijselijk de kamer uittrok, de deur dicht deed en het zegel in zijn oorspronkelijke staat herstelde. Ruth en ik leefden van nu af aan boven in de woonstudeer-slaapkamer van haar en Eva.

Wij kinderen hadden heel mooie, op moeders eigen aanwijzing voor de emigratie naar Holland vervaardigde opklapbedden. In mijn kamertje kon ik alleen aan de schrijftafel zitten als het bed er tegenover was opgeklapt. Door de drie dan dichtgevouwen deuren veranderde het bed voor het oog in een kast.

Ruth sliep er ook en ik bleef in mijn studeer-slaap-'hok' naast het trappenhuis van de bovenburen slapen.

Op een avond - Ruth en ik lagen al op bed - werd ik uit mijn eerste slaap opgeschrikt door de huisbel van de bovenburen. Ik was meteen klaar wakker en spitste mijn oren. Maar het bleef stil in het bovenhuis. Aanhoudend bellen weergalmde dreigend in het trappenhuis. 'Eindelijk' hoorde ik de stem van meneer Gefrörer dof door de huistelefoon:

Meneer en mevrouw Gefrörer waren met hun dochttertje Karin uit Duitsland naar Nederland gevlucht omdat ze gemengd gehuwd waren. Ze woonden nog niet zo lang boven ons, maar wij waren vrij gauw bevriend geraakt. Mevrouw G. was heel lief, heel angstig en alles behalve gezond. Meneer G. was koel, afstandelijk en zeer knap om te zien. In hun smaakvolle woonkamer, op een tafeltje naast de fleurige canapé, stond als 'afweergeschut' een zilver omlijste foto van hem in vol Duits officiersornaat.

"Wie is daar?"

"Politie, doet U onmiddellijk open!"

Hij trok boven aan het touw van de buitendeur en daalde het eerste stuk van de trap af tot op de overloop naast onze gang.

"Wie bent U?"

"Hans Gefrörer."

"Woont hier ene Eva Goldschmidt?" hoorde ik schreeuwen. Mijn hart stond even stil.

"Neen."

"Weet U, waar ze woont?"

"Neen."

Mijn hersens begonnen als razend te werken. Ik snelde naar Ruths kamer. Ze was wakker geworden van het harde bellen bij de bovenburen, maar had niets van het gesprokene kunnen volgen. "Zus, ze zijn er om Eva op te halen. De oproep is voor Eva Goldschmidt. Wij houden ons van de domme, kennen wij niet."

De bel ging al. Ruth gooide iets over haar pyjama heen en haastte zich naar beneden. Even later kwam ze met twee jonge mannen in politie uniform terug. Ze hadden een lijst in handen met namen en adressen. Tot mij: "Wie ben jij?" "Ellen Schwarzschild."

"Hoe oud ben je?" "Vijftien."

Tot Ruth: "Waar is Eva Goldschmidt?"

Ruth: "Weet ik niet."

"Maar ze moet hier wonen."

Ruth: "Ze woont hier niet."

Ongeduldig "Dat kan niet."

Hij duwde Ruth de lijst onder haar neus. "Kijk zelf maar. Het staat er zwart op wit. Eva Goldschmidt, geboren 21 november '21, Hacquartstr. 7. Als ze hier niet is, dan gaat U maar mee."

Ik voelde, dat het misliep. Ze zouden niet zonder buit vertrekken. Dus zei ik schaapachtig tot Ruth gewend: "Ze bedoelen kennelijk onze Eva", en tot de agenten: "Wat stom van ons. Ze is pas getrouwd en de naam Goldschmidt is ons nog niet vertrouwd". Ze trokken even bij, maar bleven wantrouwend.

"En waar woont die zuster van jullie dan?"

Ik: "In de Rijnstraat."

"Welk nummer?"

Ruth: "Dat weten wij niet eens."

"Je weet niet waar je eigen zuster woont? Kom nou!" De dreiging in zijn stem was er weer.

Ik: "Wij kennen het huis, maar niet het huisnummer."

"Goed", zei hij tegen Ruth, "dan gaat U mee om ons het huis te wijzen. Maar en beetje snel, wij zijn al genoeg tijd kwijtgeraakt."

Ruth keek mij even aan alsof ze mij de mond wilde snoeren en vertrok met haar kleren naar de badkamer. Toen ze gekleed en wel terugkwam, zei ze effen, dat ze wat haar betreft konden vertrekken. Samen liepen wij de gang op, Ruth gevolgd door de twee agenten naar links richting trap, ik naar rechts naar mijn kamertje. Met de deur veilig achter mij dicht wachtte ik gespannen tot ik de huisdeur in het slot hoorde vallen. Maar nog durfde ik de gang niet meer op om naar het toilet te gaan. Ik verbeelde mij, dat één van de twee politiemannen in huis was achtergebleven om mij in het donker te overvallen. "Hoe langer je wacht, des te enerverender werkt je fantasie," echode het in mijn binnenste, "ga nu!" Met mijn ogen half dicht, geheel geconcentreerd op elk onverwacht geluid in de beklemmende stilte, tastte ik in het duister van de gang naar de kruk van de WC deur. Aarzelend trok ik haar open en draaide de lichtknop om. Het helle schijnsel

van de lamp verbrak tegelijk het duister van gang en trap en verlichtte even mijn gemoed.

Op weg terug naar mijn kamer ving ik het klopsignaal van onze bovenburen op. Ik opende de verbindingsdeur en daar op de overloop stonden meneer en mevrouw G. als een toevlucht in mijn eenzaamheid. "Waar is Ruth?" vroeg mevrouw G. terwijl ze mij instinctief in haar armen sloot. In weinig woorden vertelde ik, wat er was gebeurd. "Ik kan nu niets doen, maar om zes uur

Van 20.00 tot 6.00 uur was er avondklok voor ons joden.

ga ik er meteen naar toe" eindigde ik mat. "Probeer dan nu nog een paar uur te slapen." Zelfs de koele meneer G. leek geschokt. Zijn stem klonk troostend.

Terug op bed zaagde het maar door mijn hoofd: je hebt je ene zuster voor je andere opgeofferd. Radeloos door wat ik zelf had aangericht gooide ik mij van de ene kant op de andere. Het wilde maar niet ochtend worden.

Klokslag zes uur stond ik op straat. Zonder na te denken liep ik naar de Reynier Vinkeleskade, sloeg bij de brug van de Beethovenstraat naar rechts af en dan naar links de Apollolaan in. Omdat wij in die tijd elke afstand te voet moesten afleggen, hadden wij vaste, uitgekiende routes. Tot aan het begin van de Noorder-Amstellaan (nu: Churchillaan) aarzelde ik dan ook geen ogenblik. Maar hoe nu verder? Als ik mijn kant van de straat (de linker) aanhield en Ruth komende uit de tegenovergestelde richting de hare (de rechter), zouden wij elkaar door het brede met bomen beplante middenpad van de laan bijna zeker mislopen.

Ik had de knoop nog maar net doorgehakt om toch maar aan mijn kant te blijven toen ik in de nog stille straat ons fluitje hoorde.

Omdat vader een hekel had aan schreeuwen, moeder echter vaak behoefte voelde ons 'op afstand' te bereiken, had ze een eigen fluitsignaal bedacht. Van begin af voelde ik verzet tegen deze wijze van opcommanderen. Fluiten kon je naar een hond, niet naar een kind. Maar... het werkte wel! Alleen Ruth had haar fluitgave geërfd en maakte er ruimschoots gebruik van. Tot haar eer moet worden gezegd, dat ze zelfs tegenover mij - de kleine zus - nooit heeft getracht ook de 'commandotoon' na te bootsen, die moeder in dringende gevallen wist te creëren.

Ingespannen tuurde ik voor mij uit, beide kanten van de straat met mijn ogen afzoekend. Het fluitje won aan volume en ja hoor daar kwam de omtrek van mijn zus in mijn blikveld. Aangezien mijn fluitje geen draagwijdte had, stak ik als antwoord beide armen de lucht in en zwaaide. Bijna tegelijkertijd begonnen wij te

rennen tot wij elkaar even later midden op de 'nette' N. Amstellaan om de hals vielen. Nog nooit was ik zó opgelucht geweest mijn dikke zus

Als ik mij nu Ruth in die tijd voor de geest haal en naar foto's kijk, komt ze mij helemaal niet 'zo dik' voor. Het moet meer in vergelijking met Eva en mij zijn geweest, dat mijn ouders vreesden, dat ze 'steeds dikker' zou worden. Dus werd ze via onze huisarts aan een afslankingsdiët onderworpen, waaraan ze zich met behulp van Eva en mij menigmaal wist te onttrekken.

in levende lijve te kunnen omhelzen.

"Eva is thuis, ze komt vanmiddag en zal je het verhaal zelf vertellen", stelde zij mij meteen gerust. Natuurlijk nam ik daar geen genoegen mee. Zo lang kon ik niet meer wachten. Maar het is wel Eva's versie, die mij al die jaren is bijgebleven.

Ze was uit haar eerste slaap wakker geschrokken door aanhoudend bellen. Bevend

De betekenis van dit soort bellen in de nacht was voor iedere jood onmiskenbaar.

sprong ze uit bed,

ze was alleen in huis, Werner had nachtdienst in de Joodse Invalide.

pakte haar ochtendjas en liep naar de huistelefoon. Even klonk Ruths stem haar als muziek in de oren. Maar toen de inhoud van haar "ik ben hier met twee politieagenten, doe alsjeblieft open" tot haar doordrong viel ze bijna flauw. Wie schetst dan ook haar verbazing toen zij even later haar zuster twee agenten de huiskamer zag binnenleiden en hoorde zeggen: "Piet ga jij maar hier op die stoel zitten en Kees jij daar. Zuster, maak nu eerst een kop lekkere koffie voor ons;

De koffie was allang op de bon. Wij dronken doorgaans surrogaat of een mengsel van echt en surrogaat. Alleen bij bijzondere gelegenheden werd er 100% koffie gezet. Het 'lekkere koffie' betekende dan ook voor haar alleen maar echte koffie, hetgeen de situatie nog bizarder maakte.

die kunnen wij wel gebruiken." Droomde ze? Was ze van schrik haar verstand kwijt? Ruth die hier midden in de nacht met twee politieagenten binnenwandelt en ze met Piet en Kees aanspreekt alsof ze hen al jaren kent.

Later hoorde zij van Ruth, dat de agenten hadden voorgesteld de twee hun nog resterende adressen vóór de Rijnstraat 'af te werken'. Tijdens die rit door de duistere straten waren ze elkaar gaan tutoyeren.

Automatisch liep ze naar de keuken om water op te zetten. Ruth verscheen even, fluisterde: "niet toegeven!", zei hardop: "ze hebben haast" en verdween weer. Zenuwachtig zette ze drie kop koffie en bracht ze - met moeite het trillen van haar handen beheersend - binnen.

Piet en Kees dronken zwijgend hun kopjes leeg. Kees enigszins opgelaten: "Wij hebben een oproep voor U met adres Hacquartstraat 7. Uw zuster wist Uw huisnummer niet, daarom hebben wij haar meegebracht. Maar het gaat om U. Kleed U aan, U moet met ons mee."

Zich vasthoudend aan Ruths gefluisterde "niet toegeven" zei ze ferm, dat het een vergissing moest zijn. Haar man werkte in de Joodse Invalide. Op grond daarvan hadden ze beiden een stempel en waren dus vrijgesteld van deportatie.

Dat kon wel zijn. Maar ze hadden die oproep en dus moest ze mee. Piet, de jongste van de twee, stond op en manoeuvreerde haar naar de aangrenzende kamer in de juiste veronderstelling dat het de slaapkamer was. Toen hij de deur achter zich had dichtgetrokken, ze bewegingloos naast de klerenkast bleef staan, zei hij resoluut: "Je kleedt je aan of je kleedt je uit!"

Verontwaardiging, woede en schaamte borrelden in haar op. Van weerloos slachtoffer veranderde ze op slag in de jonge, gecultiveerde vrouw van goeden huize, die door een onbehouden boerenkinkel met een oneerbaar voorstel werd belaagd. Wat dacht die politiemann wel: of hij moest haar coûte que coûte opbrengen of hij had de mogelijkheid haar thuis te laten. Maar met haar naar bed. Over haar *dead body*.

Ze kleedde zich niet aan en ze kleedde zich niet uit. Met een makke Piet in haar kielzog verscheen ze weer in de huiskamer. Zonder al te veel moeite overtuigde deze zijn metgezel, dat Eva's door hem gekeurde vrijstelling onaanvechtbaar was. Nog een bijna vriendschappelijk "bedankt voor de lekkere koffie" en ze lieten mijn zusters alleen met de schrik.

"Je kleedt je aan of je kleedt je uit" bleef jarenlang tussen Ruth en mij spreekwoordelijk. Maar Eva leed nog dagen lang aan een psychische shock. Een Nederlandse politieagent, die haar had willen verkrachten. Onder tranen deed ze later op de dag het hele verhaal nog eens aan een vriendin van mijn ouders, die met haar man bij ons in de straat was komen wonen. Moest ze niet haar beklag doen bij de Joodse Raad? Zoiets kon toch niet ongestraft blijven. Mevrouw R. raadde dat ten sterkste af. -

Vandaag - meer dan vijftig jaar na dato - nu wij op de hoogte zijn van alles wat ooggetuigen uit die tijd voor ons hebben weten vast te leggen, is het moeilijk voorstelbaar, maar o zo waar, dat mijn zuster nog in april 1943 in alle ernst de mogelijkheid van 'berechting van de schuldige' via de Joodse Raad heeft kunnen overwegen.

Op een zonnige zondagmiddag zaten Ruth en ik 'vredig' in de tuin te lezen, toen er werd gebeld. Zoals bijna altijd sinds wij alleen waren ging Ruth open doen. Ze had de keukendeur, die naar de tuin leidde, automatisch achter zich dicht getrokken, zodat ik als het ware buitengesloten was. Dus bleef ik doorlezen tot ik de deur weer open hoorde gaan. Sprakeloos, mijn eigen ogen wantrouwend staarde ik, alsof ik een geest uit het dodenrijk zag opstaan, naar de verschijning, die juist de tuin instapte. "Rudi?!" Met een sprong was ik bij hem, betastte hem, omhelsde hem. Zijn stemgeluid, zijn woorden overtuigden mij, dat hij geen drogbeeld was, maar onze goede oude Rudi, die wij al hadden afgeschreven.

Rudi Winter was een paar maanden geleden opgepakt en wij hadden via via vernomen, dat hij vanuit Westerbork op transport was gesteld. Sinds wij wisten, dat bijna alle naar Mauthausen afgevoerde jongens waren omgekomen (door 'ziekte' of '*auf der Flucht erschossen*') geloofde ik niet meer aan het bestaan van zogenaamde werkkampen buiten Nederland. Ik kon dan ook maar niet begrijpen, dat vader, voor mij het toonbeeld van inzicht en intellect, tot het laatst bleef zeggen: Ze kunnen ons laten werken tot wij erbij neervallen, maar ons in koelen bloede afmaken "*das ist nicht menschenmöglich.*"

Hij vertelde, dat hij samen met een aantal oudgedienden uit de eerste wereldoorlog - op doorreis van het doorgangskamp Westerbork naar een *Vorzugslager* (kamp voor bevoorrechten) voor veteranen met het IJzeren Kruis eerste klas - een dag 'verlof' had gekregen in Amsterdam. Met zijn erewoord als garantie werd hij geacht uiterlijk om zes uur 's avonds weer in de Hollandse Schouwburg terug te zijn.

"Maar Rudi, je gaat toch niet vrijwillig terug naar de Schouwburg!"

Door zijn dikke brilleglazen heen keek hij mij bijna ontzet aan.

"Ik heb ze mijn erewoord gegeven!"

En daarbij bleef hij. Doof voor al onze argumenten herhaalde hij maar steeds: "*Ich habe ihnen mein Ehrenwort als Offizier gegeben*" (ik heb hun mijn erewoord van officier gegeven). Omstreeks vijf uur maakte hij aanstalten om te vertrekken.

Zelfs voor ons, die bijna elke dag de weg naar de crèche (tegenover de H.S.) heen en terug te voet aflegden, was het wel een vijftig minuten lopen.

Ruth stopte ongemerkt wat ze aan eten voor onderweg kon vinden in de rugzak, die hij op de gang had gelaten. Samen brachten wij hem naar de deur, omarmden hem zo terloops mogelijk en bleven hem nakijken tot wij hem om de hoek van onze straat voorgoed zagen verdwijnen.

Waar en wanneer Rudi is omgekomen hebben wij niet kunnen achterhalen. Ook in het gedenkboek met de namen van de uit Nederland afkomstige joodse slachtoffers van de

Shoah *In Memoriam* לזכר uitg. SDU (nov. 1995, tweede druk) staat zijn naam niet vermeld.

Een enkele keer, als wij samen de volgende dag vrij hadden van de crèche sliepen wij in de slaapkamer van mijn ouders. Op een ochtend, Ruth was al naar beneden gegaan om koffie te zetten en ik lag nog op bed te soezen, werd er onverwacht gebeld. Wie kon dat zijn? Weg rust. Ik bleef liggen en wachtte. Na enkele minuten kwam Ruth met een pakje van de post de kamer in. Zonder een woord te zeggen legde ze het naast mij neer. Ik las geschreven in mijn eigen handschrift:

Mevr. B. Schwarzschild-Weyl

Kamp Westerbork

pst. Hooghalen

en gestempeld:

Onbestelbaar - retour afzender

Was *Oemchen*...? Verbijsterd keek ik naar Ruth, die op het andere bed was gaan zitten. "Maak maar open", zei ze zacht, "misschien..." Ik knoopte het touw los en legde de inhoud bloot. Een chocoladecake, onlangs nog door Ruth met liefdevolle zorg voor *Oemchen* gebakken, uitgedroogd, maar ongeschonden deed onze adem stokken. De tegenstelling tussen de zoetheid van dit 'vooorlogse' homemade baksel

Waarvan de ingrediënten met niet geringe moeite door ons waren verworven.

en de kille boodschap, die zijn onaangeroerd zijn op ons overbracht, was te schril. Zonder elkaar aan te kijken, gedreven door eenzelfde opwelling, dekten wij de cake weer af als om het besef van het onherroepelijke nog even van ons af te houden.

Een paar dagen later hoorden wij van een goede huisvriend, die van een Joodse Raad missie in Westerbork weer in Amsterdam terug was, dat hij *Oemchen* nog kort voor haar overlijden in het kampziekenhuis had gesproken. Vanaf het ogenblik, dat ze daar was opgenomen had ze stelselmatig alle voedsel geweigerd. Voor een zo diep religieuze vrouw van zeven en tachtig jaar in mijn ogen een bewondering afdwingende daad van lijdelijk verzet tegen voortzetting van het leven onder deze omstandigheden.

Zeker drie keer in de week werd er 's avonds na acht uur door ophaalpolitie bij ons aangebeld. Meestal ging het om mijn ouders of een van de oma's; een enkele keer probeerden ze 'zo maar' buit te vangen. Ofschoon Ruth degene was, die open deed en die elke keer met een andere smoes het noodlot van ons af wist te wenden, hield ik die spanning niet langer uit. Hoe vaak zou dat 'spelletje' nog lukken? Dus drong

ik er bij haar op aan de knoop door te hakken en samen te gaan onderduiken. De noodzakelijke, gefingeerde persoonsbewijzen kon Didi's vader ons verschaffen. Voor de oplossing van ons grootste probleem: hoe en waar zonder geld onder te duiken wilde ik de hulp van Jo inroepen.

Omstreeks half oktober van het vorige jaar (1942) stond er op een ochtend - moeder en ik waren alleen thuis - een grote blonde man voor onze deur. Hij introduceerde zich met : "Ik ben Jo en ik kom U de groeten brengen van de familie Wohlfahrt." Het rustig en bescheiden voorkomen van de onbekende deed moeder geen ogenblik aarzelen hem binnen te halen.

Hij vertelde, dat de familie W. door zijn bemiddeling was ondergedoken. Hertha en Siegfried 'opgesloten' in een kleine kamer, Doris opgenomen in een gezin. (Veel later pas hoorden wij, dat Jo's zuster en zwager in de Zaanstreek, zelf kinderloos, Doris, die toen net zes jaar was geworden, als hun kind hadden aangenomen). Om het afgesloten zijn van de buitenwereld een beetje te doorbreken wilde Hertha - nu Len - met mij corresponderen. Hij vond dat te gevaarlijk over de post (briefgeheim bestond niet meer) en had daarom aangeboden als postiljon te fungeren.

Ofschoon Jo weinig (en zeer zacht!) sprak, hadden wij drieën elkaar al bij het tweede kopje (echte) koffie gevonden. Hij vertrok dan ook met de belofte over een paar weken terug te komen om mijn antwoord aan Len in ontvangst te nemen.

Vanaf die tijd verscheen hij bijna elke maand een keer om een brief van Len aan mij 'in te wisselen' voor een brief van mij aan Len. Een keer - moeder was in de keuken koffie aan het zetten - zei hij tegen mij: "Je moeder heeft mij verzekerd, dat jullie gezin niet kan onderduiken onder andere vanwege de twee grootmoeders. Het risico is te groot. Je vader kan het leven van anderen niet in gevaar brengen om zichzelf en zijn familie te redden. Maar als jij mij ooit nodig hebt, bel dan mijn baas op, de bouwvereniging Rochdale en vraag of Jo contact met je wil opnemen.

Dat deed ik nu.

De sprong in het onbekende

Nog voor ik gelegenheid had om erover in te zitten of Jo mijn boodschap wel had ontvangen, was hij er. Ontdaan luisterde hij naar de veranderingen, die in ons gezin hadden plaats gevonden sinds zijn laatste bezoek. Toen hij na een lange stilte het woord nam, voelden Ruth en ik, dat hij niet zou rusten voordat hij een passend 'onder'-komen voor ons zou hebben gevonden. Zijn plan de campagne was twee families te zoeken, die bereid waren het risico verbonden aan een joodse onderduikster op zich te nemen in ruil voor haar hulp in de huishouding.

Er heerste een groot tekort aan huishoudelijk personeel. Meisjes konden elders - bijvoorbeeld op fabrieken - meer verdienen en minder werkuren maken dan in het huishouden.

In afwachting van de uitkomst van Jo's zoektocht naar een geschikt onderduikadres begonnen Ruth en ik alvast ons vertrek voor te bereiden. Wij hadden dringend geld nodig: de valse persoonsbewijzen moesten betaald, wij wilden bij onze loodgieter H. (die van mijn ouders enkele waardevolle spulletjes in bewaring had genomen) wat geld achterlaten om pakjes naar Vught en Westerbork te blijven sturen als wij daar niet meer voor konden zorgen; wij hadden ieder een minimale geldreserve nodig voor onvoorziene omstandigheden. Dus besloten wij de kamers, die niet verzegeld waren, aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen.

Zonder hooggespannen verwachtingen begonnen wij in *Oemchens* kamer (die ze bij het verzegelen over het hoofd hadden gezien). Op haar knieën voor het lage antieke kastje, waarin *Oemchen* haar dierbare bezittingen bewaarde, haalde Ruth met zichtbare schroom de inhoud van elke plank voor de dag. Ik, op bed zittend, inspecteerde de weinig inspirerende spullen, die op de grond belandden. Plotseling slaakte ze en kreet. "Kijk eens, wat ik hier heb!" Ik zakte naast haar op de grond. Ze gaf mij een paar met sierletters bedrukte bladen van geschept papier in handen. Het briefhoofd verbeeldde het zo bekende embleem van de zwaluwlucifers doosjes. De tekst leek mij op het eerste gezicht abracadabra. Maar Ruth met haar natuurtalent voor talen gaf het niet zo gauw op. Ze las de tekst enige keren hardop, duwde hem tenslotte weer onder mijn neus en vroeg triomfantelijk: "Weet je wat dat zijn?" "Geen idee."

"Aandelen in zwaluwlucifers!"

"Hoe kom je daar nu bij?"

"Het staat er zwart op wit!"

"En wat doen wij met die aandelen?"

“Proberen te verkopen.”

In een ondeelbaar ogenblik zag ik vaders nadenkende trekken voor mij. Als hij ook maar had kunnen vermoeden dat zijn moeder tegen het bevel van de Duitsers in

‘geld, banksaldi en effecten moesten krachtens verordening 148/41 van 8 augustus 1941 bij Lippmann gedeponereerd worden.’ Zie: Dr.J. Presser *Ondergang: deel II* (1965) p. 204.

buitenlandse effecten tussen haar ditjes en datjes had weten te verbergen, zou hij geen oog meer hebben dicht gedaan. Maar dat gold een ver verleden. Op dit ogenblik betekenden ze voor ons het in stilte afgesmeekte manna.

“Laten wij Hans om raad vragen”, stelde ik bedachtzaam voor.

Sinds Ruth en ik alleen in ons huis woonden, kwam Hans Badmann bijna elke dag even naar ons kijken. Hoewel maar een half jaar ouder dan Ruth, had hij ongevraagd en als vanzelfsprekend de taak van onze beschermer op zich genomen. Het ging hem zo natuurlijk af, dat wij eraan gewend raakten de belangrijke dingen met hem te bespreken. Alleen hem en Didi hadden wij dan ook deelgenoot gemaakt van ons onderduikplan.

De volgende dag bestudeerde Hans dus op zijn beurt de tekst van onze recente vondst. Hij kwam tot dezelfde conclusie als Ruth. Na enig nadenken stelde hij ons voor zijn vader in te schakelen.

Leo B. bekleedde een goede positie op een bank in Amsterdam.

Opgelucht, dat de transactie dan via ‘de familie’ tot stand gebracht zou worden, stemden wij grif toe.

Zijn vader toonde zich die avond alles behalve blij met dit bewijs van ons vertrouwen. Hij waarschuwde Hans voor het risico van intermediair: wat als ze met de ‘zwarte’ effecten onder hun hoede tegen de lamp zouden lopen? Juist vanwege het hachelijke van de zaak - drong Hans aan - konden ze toch de ouderloze dochters van hun vrienden niet in de steek laten! Na nog wat strubbelen zwichtte vader Badmann en ontvouwde het volgende plan: Omdat hij de ‘ontvlambare’ waar zelfs geen minuut in huis wilde hebben, moest Hans de aandelen in een aktentas bij ons thuis ophalen naar een te voren afgesproken bankje (ik meen op de Reynier Vinkeleskade) brengen. Met de aktentas naast zich op de bank moest hij daar op hem wachten. Vader B. zou wat later als een anonieme voorbijganger naast de tas komen zitten ‘om uit te rusten’. Na een poosje - rekening houdend met passerende passanten - zou zijn vader met de aktentas onder de arm naar de plaats van

bestemming ('zijn' bank) vertrekken, terwijl Hans nog wat moest blijven zitten om geen argwaan te wekken.

Toen Hans ons een paar dagen later - meneer B. moest natuurlijk eerst op de bank informeren of hij de effecten ook kwijt kon - deze krijgslist uit de doeken deed, schoten Ruth en ik of wij wilden of niet bijna gelijktijdig in de lach. Hans, toegeeflijk glimlachend bekende daarop, dat hij de hele manoeuvre licht overdreven vond, maar dat hij dat uiteraard voor zich had gehouden. Het was zijn vader immers, die het waagstuk moest volbrengen, het was dan ook zijn vader, die de spelregels bepaalde.

Nu ik na al die jaren in gedachten de situatie reconstrueer, zou ik Leo Badmann vergiffenis willen vragen, dat wij hem in jeugdige onbezonnenheid aan dit gevaar hebben blootgesteld. Hoeveel beter kan ik nú zijn vriendschap en menselijke moed waarderen, te meer omdat hij van nature voorzichtig, zonder twijfel de voetangels en klemmen van de transactie moet hebben onderkend.

Alles verliep volgens plan en wij konden inderdaad onze eerste kosten met het zo 'gewonnen' geld bestrijden.

Leo Badmann
Geboren 14.2.1884 in Oettingen.
Omgekomen 14.2.1945 in Bergen-Belsen.

Lotte Badmann-Roos
Geboren 16.4.1890 in Chemnitz.
Omgekomen 18.4.1945 in Bergen-Belsen.

Ernst Badmann
Geboren 7.4.1926 in Frankfurt am Main.
Omgekomen 10.1.1945 in Bergen Belsen.

Kort daarop kwam Jo al met twee adressen bij ons, gelukkig beide in Den Haag.

Eva en Werner hadden intussen besloten om ook met behulp van Jo onder te duiken. Didi zou weer voor de gefingeerde persoonsbewijzen zorg dragen.

De twee werkgeefsters, die elkaar blijkbaar kenden, wilden ons in onze eigen omgeving komen keuren. Ook ons leek dat om meer dan een reden verkieslijk.

Reizen - voor joden verboden - behelsde vanwege de frequente controles op de stations en in de treinen extra risico.

Jo kon dus de door hen voorgestelde zondagmiddag bevestigen.

Daar zaten wij dan die bewuste middag gevierden rond de tafel boven in onze 'huiskamer' met de opgeklapte bedden. Ik had het gezicht op de wit satijnen weelderige boezem van 'Pit'. Boven deze prijkte een bolwangig, met losse hand bijgekleurd gelaat, ingelijst door een golvende, geblondeerde haartooi. Een constante glimlach moest de stekende ogen neutraliseren. Aan haar rechterhand 'Jenny'. Langwerpig, gesloten gezicht, zware oogleden, die de kilte van de ogen enigszins verhulden; mager, bijna ondervoed in haar sportieve pakje met kleurige blouse. Ze legden hun kaarten op tafel: Pit zocht een "meisje voor alle dagen" voor het huishoudelijk werk: klein gezin, man kelner met late avonddienst, 'dochtertje' (later bleek even oud als ik) op een katholieke kostschool ergens in Nederland, alleen gedurende de vakanties in huis. Een joodse onderduikster - de verbindingsschakel tussen haar en Jenny, die haar van 'vroeger' kende - woonde bij hen in. Jenny had drie jongens, elf, acht en vier jaar oud. Jan, de oudste, nogal ongezegelijk zonder vader, van wie zij gescheiden was en die nu als officier in Duitse krijgsgevangenschap zat. Henk, de middelste, een lieve jongen en de jongste Martin, "een beetje" problematisch, praatte nog nauwelijks, "een beetje" verwend. Ze was lerares gymnastiek, weinig thuis overdag. Veel van de lessen gaf ze buiten Den Haag. Ze kwam daardoor een paar keer per week pas laat thuis. Ze zocht voor de drie jongens een betrouwbare oppas, die in haar afwezigheid ook het huishouden kon managen.

Toen ze allebei uitgesproken waren, keken Ruth en ik elkaar even veelbetekenend aan. Mijn grote zus nam het initiatief. "Zeg jij het maar", hielp ze mij op weg, "je bent de jongste".

Zonder een ogenblik te aarzelen wendde ik mij tot Jenny: "Ik zou graag bij U komen werken", en om eventueel gevoelige tenen te sparen voegde ik er gauw aan toe "vanwege de kinderen". Maar Jenny, niet onvriendelijk, wees mij gedecideerd af. Onmogelijk. Ik was te jong. Zeker voor Jan, die mij zonder meer de baas zou worden.

Dat was het dan. Ons lot was beslist. Ruth naar Jenny, ik naar Pit. Die zondag al, in onze eerste gedachtenwisseling na hun vertrek, doopten wij hen spontaan 'Pit' en 'Jenny' en zo zijn ze ook de familieannalen ingegaan.

Nog maar een paar jaar geleden, toen ik in een gesprek met Agaath Els D. aanhaalde, vroeg ze heel verbaasd: "Wie was dat? Die naam herinner ik mij echt niet meer." Ze

kon het maar moeilijk verwerken, dat de haar zo 'vertrouwde' Jenny eigenlijk Els heette. Pits echte naam ben ik zelfs vergeten.

Ruth bestempelde Pit als "de juffrouw uit de poffertjeskraam". Ze had oprecht met mij te doen, dat ik mij aan haar zou moeten overleveren. Beiden hadden wij aanmerkelijk meer fiducie in Jenny dan in Pit.

Jo kwam al de volgende dag langs om te horen of wij tot een akkoord waren gekomen. In vol vertrouwen op hem hadden wij van onze kant geen voorwaarden gesteld. Daarom wilde Jo nog voor het bepalen van de definitieve datum van onze indiensttreding enkele in zijn ogen belangrijke punten bij hen thuis gaan bespreken.

Het werd zondag 16 mei 1943.

De laatste zaterdag namen wij 's middags afscheid van Didi en tegen de avond van Hans. Bij onze lange laatste (en eerste) omhelzing fluisterde hij in mijn oor: "Elly, denk aan mij. Ik wil ook onderduiken".

Jarenlang - tijdens het onderduiken en nog tijden later - heeft deze ingehouden roep om hulp mij achtervolgd. Dat ik de moed miste - toen het nog kon - bij Jo voor hem te pleiten, ook al was ik intussen zelf een onoplosbaar probleem geworden, heb ik mijzelf nooit kunnen vergeven. Toen tante Minnie en oom Jules (de broer van Lotte Badmann) de eerste keer na de oorlog uit Canada in Amsterdam op bezoek waren, hoorde ik van hen, dat Hans was ondergedoken en opgepakt. Zijn zusje Irene, enige overlevende van het vijfkoppige gezin (ze had immers in de meidagen van 1940 samen met haar grootmoeder nog net een plaats op een laatste vluchtboot, die IJmuiden verliet, kunnen veroveren) woonde nu ook in Canada. -

Een twintig jaar na ons afscheid voor altijd kwam ik in een nieuwe twee kamerflat op de Amsterdamse weg in Amstelveen te wonen. Van mijn burens kreeg ik het adres van een wasserijte 'ergens op het platteland'. Een vaste dag in de week haalden ze de was op. Als ik dat wilde, konden ze de wasman de volgende keer wel naar mij toe sturen. Op de afgesproken dag werd er inderdaad bij mij boven aangebeld (om het flatgebouw binnen te komen moest je beneden aanbellen). Ik opende de deur en daar stond Hans zoals hij in mijn herinnering was blijven leven. De jonge man zal niet begrepen hebben waarom ik hem seconden? minuten? lang bleef aanstaren voor ik hem binnen vroeg. Evenmin zal hij de bijna tedere toon, waarop ik vanaf dat ogenblik met hem communiceerde, hebben kunnen verklaren. Maar hij bleek zo aardig, zo voorkomend, dat onze sporadische ontmoetingen over de was altijd geheel natuurlijk verliepen. -

De nacht van zaterdag op zondag lijkt eindeloos en toch te kort. Wij blijven maar bij elkaar zoeken en inpakken: handbagage voor het eerste begin; en ieder een grote

koffer voor de naaste toekomst; een hutkoffer met onze 'zondagse' kleren en andere nuttige benodigdheden - alles nu onvervangbaar - voor *eisernen Bestand* (ijzeren voorraad) zoals moeder placht te zeggen; een hoedendoos, enig nog beschikbaar valies, met spullen voor Agaat, Jo's vrouw, die intussen ook een keer, heel kort, bij ons op bezoek was geweest. Tegen de ochtend stopten wij. Bek af, maar voldaan. Ik mocht als eerste in bad om af te weken en bij te komen. Het was zalig. Na een tijdje vielen mijn ogen dicht, tot ik met een schok voelde, dat ik wegzakte. Meteen klaarwakker van de schrik rukte ik mij met tegenzin los uit de koesterende warmte van het water en ruimde het veld voor mijn niet minder uitgeputte zus.

Een paar uur later doken wij ster-loos onder in de zondagochtend-stilte van de straat, op weg naar het Centraal Station.

Hans Badmann

Geboren 9.3.1923 in Frankfurt am Main.

Omgekomen Auschwitz 6.9.1944.

De vuurdoop

Wij hadden met Jo afgesproken bij de tramhalte tegenover het Hollands Spoor in Den Haag. Hij zou met 'de meiden' (Rita en Else, even oud als Jan en Henk van Jenny) dezelfde trein nemen, maar het leek hem veiliger het hoogblonde drietal pas buiten het station met het enige tinten donkerder tweetal te combineren. Dus wachtten wij op de vluchtheuvel en hielden zo onopvallend mogelijk de uitgang van het station in de gaten. Geen Jo, geen 'meiden'. Tenslotte ging Ruth kijken hoe laat de volgende trein uit Amsterdam werd verwacht. Zij moesten uit Amstelveen komen, konden dus best onze trein hebben gemist. Maar ook nadat de stroom reizigers van de volgende trein uit Amsterdam zich buiten het station had verspreid, bleven wij, besteld en niet afgehaald, alleen achter. Wat te doen? Wij konden daar niet eindeloos blijven staan.

Nu pas onderwierpen wij de directe omgeving aan een nauwkeurig onderzoek. Schuin tegenover de ingang van het station, aan de andere kant van de vluchtheuvel, was een café. "Laten wij daar wat gaan drinken", stelde Ruth voor, "dan kunnen wij aan een tafel bij het raam de halte overzien. Misschien komen ze nog een trein later."

Het was een schokkende gewaarwording - veel meer nog dan de trein - dat café te betreden, 'gewoon' aan een tafeltje te gaan zitten en wat te bestellen. Het leek een ervaring uit een ver verleden. Ondanks de spanning van: "waar is Jo? Hij kan toch niet met de meiden zijn opgepakt. Hoe moet het nu verder?", tintelde er ook iets door mij heen van: "wat een avontuur!" Ofschoon het café bijna leeg was, duurde het een tijdje voor iemand naar ons toe kwam. Wij waren tegenover elkaar gaan zitten om ieder een andere kant van 'het plein' in zicht te hebben. Ineens greep ik zenuwachtig naar de tulband op mijn hoofd.

Zo'n brede band, vaak in stroken gedraaid, was toen in bij jonge meisjes. Ik denk, evenals het lange haar, dat die band bij elkaar moest houden, in navolging van ons idool de actrice Deanna Durbin.

Zie: Walter Kempowski *Das Echolot: deel I* 'Turban' p.114 en foto p.205.

"Wat heb je?" vroeg Ruth geschrokken.

"Vergeten mijn naam uit de band te tornen."

In elk kledingstuk hadden moeder en Oma E. etiketjes met onze namen genaaid voor de op handen zijnde *Arbeitseinsatz*.

“Wacht maar.” Ze diepte uit haar tas een nagelschaartje op. “Haal op het toilet het etiket eraf en spoel het meteen door de WC.”

Toen ik terugkwam zat Ruth er nog net zo als ik haar had achtergelaten. Alleen stonden er nu twee glazen met een soort limonade op tafel. Zwijgend nipten wij aan de ongewone traktatie. Het benarde van de situatie kneep ons, of wij wilden of niet, de keel dicht.

“Hier kunnen wij ook niet eeuwig blijven zitten. Ze komen vast niet meer”, begon ik.

“Zal ik Jenny bellen? Misschien weet die iets.” Ik vertrouwde mijn oren niet. “Jenny bellen? Hoe wil je dat doen? Heb je soms haar telefoonnummer?”

Ruth glunderend van ingehouden trots: “Neen, maar ik heb haar naam onthouden en die ga ik nu in de telefoongids opzoeken!” Het was een van die ogenblikken, waarop ik mijn oudere zus bijna met afgunst bewonderde.

Ze verdween en ik bleef toch maar beide kanten van de vluchtheuvel aandachtig observeren tot ze weer voor mij stond, met een sfinxachtige uitdrukking in haar ogen. “Jo en de meiden zitten met Jenny en de jongens aan de koffie”, deelde zij mij met een effen gezicht mee, “en of wij er dan ook maar gezellig bij willen komen” proestlachte ze er ongeremd achteraan.

Ongeveer een half uur later werden wij als de verloren dochters bij Jenny binnengehaald. Rita en Else leken (en bleken) schatjes, de jongens hielden zich voorlopig op de achtergrond. Jo had al bij Pit gebeld, dat wij wat later zouden komen. hij wilde mij zelf afleveren en dan gelijk de voor mij bestemde kamer keuren. Beide vorige keren was Pit erin geslaagd zijn verzoek de kamer te zien af te wimpelen, steeds onder een ander voorwendsel.

Toen Jo nu in gezelschap van zijn twee dochters en mij voor haar stond, scheen ze allesbehalve voorbereid op zijn Friese vasthoudendheid. Voor hij aan haar uitnodiging de huiskamer binnen te treden gevolg gaf, verzocht hij haar ons eerst naar mijn kamer te brengen.

“Tja dat schikt eigenlijk niet zo best”, opperde ze beminnelijk. “En waarom niet?” “Omdat mijn dochttertje er voor het weekend is en wat van haar spullen in de kamer heeft neergezet.”

Daar had hij geen last van. Maar zij wel. Ze wilde niet, dat hij de kamer zo rommelig onder ogen kreeg. In die zin bleef ze doordrammen tot Jo haar rustig, maar gedecideerd onderbrak: “Of U laat mij nu de kamer met de rommel zien of ik neem Els weer mee.

Jo had voor onze nieuwe identiteit Ro(berta) en Els als voornamen gekozen om straks onopvallend aan mijn ouders in Vught te kunnen schrijven: onze dochters R. en E. maken het goed.

Ze is aan mij toevertrouwd en ik wil weten waar ik haar achterlaat.”

Als door een tarantel gebeten verdween ze in het duister van de gang. Enkele minuten later bij ons terug, fleemde ze tot Jo gericht “Komt U maar mee.” De rechthoekige kamer, die ze ons halverwege de langgerekte gang binnenleidde, bevatte links onder het raam een divanbed met een kleurige spreij, een stoel en zo te zien twee of drie muurkasten. Het geheel deed mij onpersoonlijk, liefdeloos aan.

Later, nadat Jo en de meiden waren vertrokken, mocht ik vanwege de doorwaakte nacht wat op het divanbed gaan rusten. Mijn ledematen strekten zich weldadig uit, mijn geest bleef onrustig in commotie. Het maalde maar door mijn hoofd: wat was er met die kamer? Ze was bewoond; dat voelde ik ook al had Pit de ongerechtigheden verwijderd. Alleen een vergeten ochtendjas ontsierde nog de achterkant van de kamerdeur. Ik miste mijn zus om samen de knagende argwaan weg te lachen.

Er werd zachtjes op de deur geklopt. Ik sprong overeind om te kijken wat men van mij wilde. Een wat muizige, kennelijk joodse, dame van middelbare grootte en leeftijd glimlachte vriendelijk tegen mij en vroeg of ze even binnen mocht komen. Ze stelde zich voor: ‘juffrouw’ Meyer, de kennis van Jenny, die de koppeling van onze dienstjes (van Ruth en mij) op touw had gezet. Ik bood haar de stoel aan, ging zelf op de divan zitten en wachtte. Juffrouw Meyer opende het gesprek met het verleidelijk voorstel mij die avond nog mee te nemen naar het huis van Jenny. Dan kon ik meteen de weg er naar toe (met de tram) registreren én nog een paar uur met mijn zuster samen zijn.

Het vooruitzicht over enkele uren met mijn zus te kunnen praten werkte. Misschien was ik alleen doodmoe en viel het allemaal nog wel mee. - Dan moest ze mij nog van Mevrouw overbrengen, dat zij deze kamer, die eigenlijk van de dochter des huizes was, *als onderduikster bewoonde, vervolgde ze merkbaar verlegen*. Dus wanneer Martha in het ouderlijk huis bleef overnachten - zoals dit weekend - moest zij het divanbed met haar delen. Wat gênant voor beiden, schoot het door mij heen, en dat Pitte-kreng heeft niet eens het lef om mij dat zelf uit de doeken te doen. Stuurt ze nebbisj die bedeesde, net als ik aan haar genade overgeleverde, Meyer erop af.

“En waar slaap ik?”, vroeg ik zo vlak mogelijk.

“Achter in de winkel.”

Daarom dus mocht Jo mijn kamer niet zien. Een bed achter in de winkel kun je moeilijk onder deze naam presenteren.

Pas laat op de avond, toen Meyer en ik terug waren van ons bezoek bij Jenny, maakte ik kennis met mijn nachtverblijf: de contouren van een donkere winkel, aan de achterkant rechts een soort Spaanse wand, die een door een dievenlantaarn

verlichte ruimte afscheidde. Tegen die wand aan een houten bed met ernaast een gammele stoel; op de grond een versleten mat. Tussen bed en muur (de wand van hun huiskamer) leefruimte van hooguit tachtig centimeter. De moed zonk mij in de schoenen.

Toen ik eindelijk op bed lag begon een slopende worsteling tussen het harde bultige matras en de zachte rondingen van mijn lichaam. Daarbij werd ik vanaf middernacht uren uit de slaap gehouden door het schelle stemgeluid van Pit en de trage tenor van de echtgenoot - kelner - met nachtdienst, het gekwetter van de kanarie, het janken van de hond en het grauwen van de kat.

Toch moet ik ten langen leste diep in slaap zijn gevallen, want ik werd met een schok wakker van het geratel van de wekker naast mij op de grond. Waar was ik? In mijn nieuwe dienst, die om zeven uur hoorde te starten.

Het was zes uur dertig. Het volgende half uur, waarin ik mij in de keuken moest wassen en aankleden, werd een behendigheidstest en eerste confrontatie met een andere cultuur. De keuken had twee deuren: de ene, naast de gootsteen, waar ik mij stond te wassen, gaf toegang tot de gang tegenover het woon-slaapvertrek van het echtpaar Pit en hun huisdieren; de ander, aan de zijkant achter mijn rug, kwam uit op het stuk gang richting winkel - voordeur. Geen van beide kon op slot. Hond en huisgenoten hadden ongehinderd toegang.

Ik wist niet beter of wassen doe je 'van top tot teen' en in je blootje. Maar met de hond, die afgericht om zelf de deurknoppen te bedienen enige keren in wilde vaart de keuken 'deed'

Sinds ik op vierjarige leeftijd - spelend met Ruth op het erf van mijn grootouders in Friedberg - de waakhond, onze favoriet, had zien losbreken van zijn ketting, het kantoor had zien binnenstormen en daarna met schuim om zijn bek het erf had zien oprennen, was (en ben) ik panisch voor elke hond. Ruth had instinctmatig mijn hand gepakt, "rennen" geschreeuwd en mij meegetrokken naar wat dichte struiken bij de uitgang van het erf, waar wij ons verstopten. Het duurde eeuwen tot een paar mannen van kantoor het hondsdomme beest de baas werden en hem in het hondenhok konden opsluiten. Daarvoor had hij nog in zijn razernij Fräulein Rothschild, de enige vrouw op kantoor, in de arm gebeten. De flarden van de mouw van haar grijze kantoorjas én haar van pijn verwrongen gezicht bleven mij nog lang in mijn dromen achtervolgen evenals het schuimbekkende dier ongebreideld stormend over het verlaten erf.

op zoek naar eten - ene deur in, andere deur uit -, de heer des huizes op zoek naar scheerwater en Pit in negligé op zoek naar mij, moest ik wel moeders met mijn eerste zelfstandige wasbeurt ingeprente instructies verzaken en een passender was-aankleed strategie improviseren. Het lukte wonder boven wonder. Klokslag zeven uur keerde Pit terug om mij aan het werk te zetten. Eerst, vanwege het vroege uur

en de privacy van de huisgenoten, moest ik twee emmers vol met aardappels schillen. Dat had ik nog nooit gedaan.

Wij aten thuis altijd *Pellkartoffeln*, aardappels die in de schil werden gekookt, klokslag half één, wanneer vader de sleutel in het slot van de huisdeur stak, werden afgegoten en in ijltempo - gloedheet - door moeder en dochters van hun schil ontdaan. Daarin was ik een meester.

En het viel die eerste keer echt niet mee. Om al mijn krachten aan het karwei te kunnen wijden was ik - een berg te schillen aardappels voor mij, de twee emmers met water naast mij - aan de keukentafel gaan zitten. Dat bleek al bij Pits eerste controle een grove fout te zijn. Hoe durfde ik te gaan zitten. Aardappels schil je staande voor het aanrecht!

Later op de ochtend werd ik geheel onvoorbereid geconfronteerd met de oplossing van het mysterie van de voor vier monden uitzonderlijke hoeveelheid aardappels en van het woon-slaapvertrek van het Pittenpaar en hun huisdieren. In het achterste deel van het huis, bestaande uit twee kamers met badkamer, bivakkeerde een joods gezin: man - bekend juwelier uit Den Haag - vrouw, twee kinderen - meisje van 12 jaar, jongetje ongeveer 8 jaar oud. De twee kinderen behandelden mij van begin af aan als hun voetveeg, de ouders zagen mij als een noodzakelijk kwaad.

De avond van die eerste werkdag was ik zo moe, dat zelfs het horrorbed met aangrenzende nachteluiden een toevluchtsoord leek.

De volgende dag werd ik na voltooiing van mijn uitgebreide taak binnenshuis belast met het doen van de buitenboel.

Een conditie sine qua non (één van de drie), die Jo aan Pit had gesteld, was, dat ik geen enkel werk buiten het huis aan de straatkant zou verrichten. Terecht vreesde hij, dat mijn volstrekt onprofessionele aanpak in het toen vrij deftige winkelgedeelte van de Anna Paulownastraat de aandacht zou trekken.

Ik durfde niet te protesteren. Het was nog maar mijn tweede dienst-dag. Dus toog ik met een emmer water en schrobber de straat op. Mijn enige, donkerrode suède schoenen (wij hadden alleen het hoognodige voor een paar dagen meegenomen, voor de rest zou Jo zorg dragen) waren al gauw drijfnat, mijn kousen zwart gevlekt. Ik schrobde door tot armen en rug begonnen op te spelen. Vaal toch bleef de stoep mij tarten.

's Avonds, toen ik afgedraaid Bezuidenhoutwaarts wilde vertrekken zoals met Ruth en Jenny was afgesproken, liet Pit mij niet gaan. Er lag nog zóóóóó veel verstelwerk....

Tegen achten belde Jenny ongerust, waar ik bleef. Pit trachtte haar van de verstel urgentie te overtuigen. Jenny vond, dat na een hele dag in huis werken zo'n jong meisje 's avonds wel vrij mocht zijn. Dat verstelwerk kon toch overdag onder handen worden genomen. Pit, hoorbaar gegeneerd, zwichtte en liet mij alsnog gaan. Woensdag werd het ramen lappen op de binnenplaats. Ik had nog nooit op een trap gestaan (tot heden aan toe vermijd ik dat zoveel mogelijk) en vond het eng. Ramen had ik ook nog nooit gelapt, maar dat wende wel, de trap niet. 'Uren' later terug op de begane grond trof ik Pit aan om mijn raam-werk te inspecteren. Terloops deelde ze mij mee, dat ze dringend een boodschap moest doen. Of ik de deur wou openen als er werd gebeld.

Tweede conditie van Jo: ik mocht de buitendeur niet opendoen als er werd gebeld.

Ook nu durfde ik niet te weigeren. Hoopte alleen, dat tijdens haar afwezigheid de bel niet zou overgaan. De bel ging over. Met lood in de schoenen liep ik naar de voordeur; voorzichtig trok ik haar open. Voor mij stond een gelaarsde Duitse officier. "Boem", zei mijn hart, "daar heb je het al. En ik alleen in huis met vijf ondergedoken joden achter in het hol van de bazin". Zo onbewogen mogelijk keek ik hem vragend aan. "*Kann ich die gnädige Frau einen Augenblick sprechen?*" Het klonk beleefd, bijna aarzelend, niet naar het ten uitvoer brengen van een bevel van hoger hand. Maar dat soort had je er ook bij. Mijn hersens trachtten het bonzen van mijn hart te overstemmen: niet automatisch in vloeiend Duits antwoorden, wel zo snel mogelijk van hem af zien te komen. Ik radbraakte iets van "*vrouw nit hier. Wég*", wijzend naar de verte, "*lang nit zuruck kommen ander maal*". Hij knikte alsof ie het begreep en vertrok met een neutraal "*besten Dank*". Terug in de 'beslotenheid' van de keuken viel ik trillend op een stoel neer en vervloekte Pit voor de zoveelste maal die week.

Later bleek, dat ze haar niet geringe inkomsten van de joodse juwelier met gezin en de joodse juffrouw Meyer verveelvoudigde door middel van zwarte handel met Duitse officieren...

Naast mijn opgekropte verontwaardiging over Pits onbetrouwbaarheid en slavendrijverij en een gevoel van machteloosheid begon ik mij ook onveilig te voelen. Op de gang had ik de juwelier al onder zijn eigen naam met een vroegere klant horen bellen en nu die Duitse officier, die blijkbaar geen vreemde voor haar was, aan de deur. Jo zou het daar zeker niet mee eens zijn. Maar Jo was er niet. Ik stond er alleen voor.

De volgende dag, donderdag, wachtte mij na het dagelijkse werk een verrassing. Ik mocht het heiligdom van de sigarenwinkel op klaarlichte dag betreden. Nu pas zag ik hoe groot de winkel eigenlijk was. Een lange hoge wand van schragen en schrappen eindigde van onderen in houten kastjes met schuifdeuren ter hoogte van ongeveer zeventig cm. Pit opende ze stuk voor stuk en liet mij vol trots zien, dat ze vele, vele glasplaten bevatten. Die kasten moesten schoon worden, de glasplaten weer doorzichtig. Zittend op de grond begon ik voorzichtig de een na de ander eruit te halen en te bewerken. De derde glasplaat bleek uit twee stukken te bestaan en zo volgden er nog ettelijke. Het was een vervelend werk: de ongebroken glasplaten waren lang en onhanteerbaar, de gebroken stukken hadden akelig scherpe kanten.

Toen mijn kwelgeest na een tijdje het resultaat van mijn zwoegen kwam opnemen, barstte ze in woede uit: "Onhandig kind, je hebt die dure glasplaten gebroken. Ik zal ze van je loon aftrekken (van de armzalige f 5 per week!), als je dat maar weet". Ik dacht: rotwijf, jij weet evengoed als ik, dat ze er stuk in lagen. Als de oorlog afgelopen is en er weer volop sigaren zijn, kom ik hier lekker met mijn vader de duurste sigaren kopen. Die kinderlijke wensdroom hielp mij mijn kalmte te bewaren en mijn taak zo nauwgezet mogelijk te volbrengen.

Vrij-dag. Een uur of vier. Het dagelijks programma is afgewerkt en ik wacht op kennismaking met de boordevolle verstelmand. Maar Pit heeft andere plannen. Ze laat mij - voor het eerst - de kelder zien. In een hoek tussen de trap en de eigenlijke kelderruimte een bijna manshoog houten vat. Ze licht het deksel even op om mij erin te laten kijken. Een lucht van verrotting ontsnapte nog voor ik iets kon onderscheiden. "Dat zijn ingemaakte tomaten", lichtte ze toe, "ze zijn niet meer goed" - het enige voor mij tot dan toe verifieerbare feit - "ze moeten weggegooid, dan kan het vat schoongemaakt en weer gebruikt worden."

Met behulp van twee emmers en een grote keukenschep werd ik geacht de klus te klaren. Eerst zocht ik tussen de rommel in de kelderkamer een paar stukken hout, waarop ik ging staan om de rotte zooi te overzien. Al gauw had ik die verhoging ook nodig om de drab te kunnen hanteren. De twee emmers sjoerde ik telkens zo vol mogelijk naar het toilet om het gesjouw trap op, WC waarts en terug te beperken. Hoe dieper in het vat ik reikte, des te bedwelmender werd de lucht, die met de rotte tomaten naar boven kwam.

Ik weet niet hoe lang ik zo bezig was. Walgend van de stank, bek af van de ongewone fysieke inspanning waande ik mij boven het vat der Danaïden. Maar trots en opvoeding verboden mij het bijltje er bij neer te gooien. Kort voor het eten was het vat door mij leeg en ik leeg door het vat.

Het eten kon ik nauwelijks door mijn keel krijgen, ik snakke naar frisse lucht en een meelevende ziel. Zodra ik weg mocht vluchtte ik naar mijn zus. De afspraak was daags te voren al gemaakt, omdat Ruth die avond moest oppassen.

De buitenlucht deed even wonderen. Maar aangekomen bij het huis van Jenny nam ik hijkend met behulp van mijn laatste krachten de hoge, steile trap van het bovenhuis. Ruth stond op de overloop en flapte er spontaan uit: "Wat zie jij eruit!" Ze trok mij de huiskamer in, duwde mij op de bank en aaide even over mijn hoofd. Dat dééd het (Ruth was verre van aanhalig). Ik begon als een klein kind te huilen.

"Ik ga niet terug naar dat huis!", liet ik weten in tranen.

"Vertel nu eerst eens waarom je zo uitgeput bent", suste Ruth zusterlijk.

Ik begon bij het vat met de rotte tomaten, beschreef de winkel-schoonmaak alsook Pits valse beschuldiging en eindigde met: "Ik ga niet meer naar dat kreng, het is er ook niet veilig". Ruth probeerde mij tot andere gedachten te brengen. Maar toen ze zag, dat ik van moeheid en ellende voor geen rede vatbaar bleef, stelde ze voor op Jenny te wachten en haar de kwestie voor te leggen. Dat leek mij een goed idee. Jenny was een schrandere, koele vrouw. Ze had Ruth nog maar zes 'dagen' meegemaakt en mij nog geen zes uur. Ze zou de situatie zeker afstandelijk benaderen.

Nog geen uur later luisterde ze dan ook uiterlijk onbewogen naar mijn verslag van de laatste drie dagen. Bij de rotte tomaten story moest Ruth mij te hulp komen; de doorstane narigheid kneep mij even de keel dicht. Jenny had ons zonder interruptie laten uitspreken. Na een korte stilte zei ze tot Ruth gericht: "Je zusje is doodmoe. Laat haar vannacht in jouw bed op zolder slapen, dan kun jij hier op de bank overnachten en morgenochtend praten wij verder. Ik bel mevrouw nu op en zeg, dat Els te moe is om vanavond nog naar huis te gaan." Haar woorden klonken mij als Salomonsoordeel in de oren.

Die nacht sliep ik veertien uur door. Zaterdagochtend omstreeks twaalf uur kwam Ruth, nu toch wel een beetje ongerust, naar mij kijken. Waarschijnlijk werd ik daarvan wakker. Ze beloofde mij een ontbijt speciaal als ik gauw naar beneden kwam. In de keuken - over mijn ontbijt - hervatte ze haar overredingsstrategie. De vele uren slaap hadden mij tot mijn gewone zelf teruggebracht; mijn besluit onder geen voorwaarde naar dat huis terug te gaan hadden ze niet beïnvloed.

Later - in de kamer met Jenny - probeerde Ruth nog eens op mijn gemoed te werken. Ik bleef onwrikbaar. En weer was het Jenny, die tenslotte de knoop doorhakte. Ook nu wendde ze zich daarbij tot Ruth. "Je zusje is geen kind meer. In de weinige gesprekken, die ik met haar heb gevoerd, is mij dat al opgevallen. Ze weet, waar ze over praat. Als ze zo beslist weigert naar de Anna Paulownastraat terug te keren, dan moet je dat respecteren. Wij zullen Jo vragen zo gauw mogelijk te

komen. Ondertussen mag Els hier blijven en op de bank slapen tot hij een ander onderdak voor haar heeft.”

Met deze neutraal uitgesproken woorden herstelde Jenny een stuk van mijn ondermijnd zelfvertrouwen. Maar pas toen ook Jo enkele dagen later mij bijviel, voelde ik mij opgelucht.

Het bleef de eerste en de laatste keer dat ik uit vrije wil mijn schuiladres in de steek liet.

Nog geen drie weken later werden alle bewoners van het huis in de Anna Paulownastraat bij een overval van de SD (*Sicherheitsdienst*) opgepakt. Pits echtgenoot mocht de volgende dag weer naar huis. Hij hield vol nergens van af te hebben geweten. Pit zelf wist na een dag of vijf waarschijnlijk mede door haar Duitse connecties weer vrij te komen. De vijf joden gingen op straftransport met onbekende bestemming.

Nawoord

Het is inmiddels eind mei 1943.

Het zal nog bijna twee jaar duren tot de bevrijding. Maar het beleven van die resterende drie en twintig maanden is voor mij van een ander gehalte en vraagt om een aparte weergave, die zich - naar ik hoop - in de nabije toekomst zal kristalliseren.

Ter illustratie hiervan wil ik een passage aanhalen uit de door mij bij de crematie van Jo Vis (1906) op 29 november 1994 gesproken woorden:

‘(Want) ondanks het grote leeftijdsverschil tussen Jo en mij en de daaruit op natuurlijke wijze voortvloeiende verhouding van pleegvader en pleegdochter, voelde ik vanaf het begin, dat Jo mij als mens respecteerde en in mijn waarde liet. Iets wat in die tijd, onder ónze omstandigheden en gezien mijn leeftijd uitzondering was. Mede dankzij Jo en zijn gezin heeft de onderduiktijd gevoelsmatig geen negatieve sporen bij mij achtergelaten.’

Tot slot hier het bij ‘De vuurdoop’ aansluitende gedeelte uit de door mij bij de crematie van Agaath Offenberg (1909) op 22 mei 1998 gesproken woorden:

‘Den Haag, 10 juni 1943. Mijn oudere zuster Ruth en ik waren op 16 mei 1943 door bemiddeling van Jo ondergedoken. Nu al weer dakloos mocht ik van Ruths mevrouw bij hen blijven tot Jo een ander adres voor mij zou hebben gevonden. Wij hadden Agaath nog maar één keer gezien.

Droevig gestemd - mijn eerste verjaardag zonder mijn ouders, zonder vast verblijf - wilde ik die verjaardag liefst vergeten.

En toen werd er gebeld en daar stond Agaath beneden met een zeer persoonlijk cadeau voor mijn zestiende verjaardag: mijn oudste zus.

En ineens scheen de zon weer. Hoe wist Agaath, dat ik jarig was? Hoe kon zij weten, dat zij het mooiste cadeau voor mij had meegebracht: een paar uur weer met zijn drieën samen te kunnen zijn. Een stuk thuis.’

Overzicht afbeeldingen

- 1 Het huis van onze grootouders Ehrmann, met Oma op het balkon
Friedberg (Hessen), Bismarckstraße
- 2 Mijn 'grote zus' Ruth met Zuckertüte op háár eerste schooldag
In onze tuin op de Hansaring in Keulen, april 1929
- 3 Onkel Peter in zijn praktijk
Keulen, Elisenstrasse
- 4 Tante Else en Onkel Adolf in hun tuin
Keulen
- 5 Tante Else 'de mooiste vrouw, die ik kende', Eva en Ruth met pop
Keulen
- 6 Het huis in Braunsfeld met deel van de tuin, Tante Else in de latere
'Rosenhecke'
Keulen
- 7 Mijn reisdocument
- 8 Vader en Moeder 1931
- 9 Ruth, Eva, Ellen 1935
- 10 'Das Kleine' 1936
- 11 Moeder 1939
- 12 Eva 1939
- 13 Ruth 1939
- 14 Ellen 1939
- 15 11 december 1941, Joods Lyceum, Voormalige Stadstimmertuin

- 16 Moeder, Eva, Tante Moll en in de kinderwagen Ruth
Amsterdam, 1924
- 17 Fotokopieën van mijn 'omstreden' persoonsbewijs
- 18 Vader, ca. 1935
- 19 Didi van Hall 1940
- 20 Oma en Opa Ehrmann
Baden-Baden, 1928
- 21 Oemchen Schwarzschild
Keulen, ca. 1935
- 22 Oma Ehrmann
Keulen, ca. 1935
- 23 Frits van Hall in zijn atelier in de Oude Pastorie Sloterdijk met het
monument voor de Rijksverzekeringsbank, 1940
- 24 Rita, Agaath, Else, Ruurd en Jo Vis voor hun huis
Amstelveen, Bors van Waverenstraat 50, 1943

1 Het huis van onze grootouders Ehrmann, met Oma op het balkon
Friedberg (Hessen), Bismarckstraße

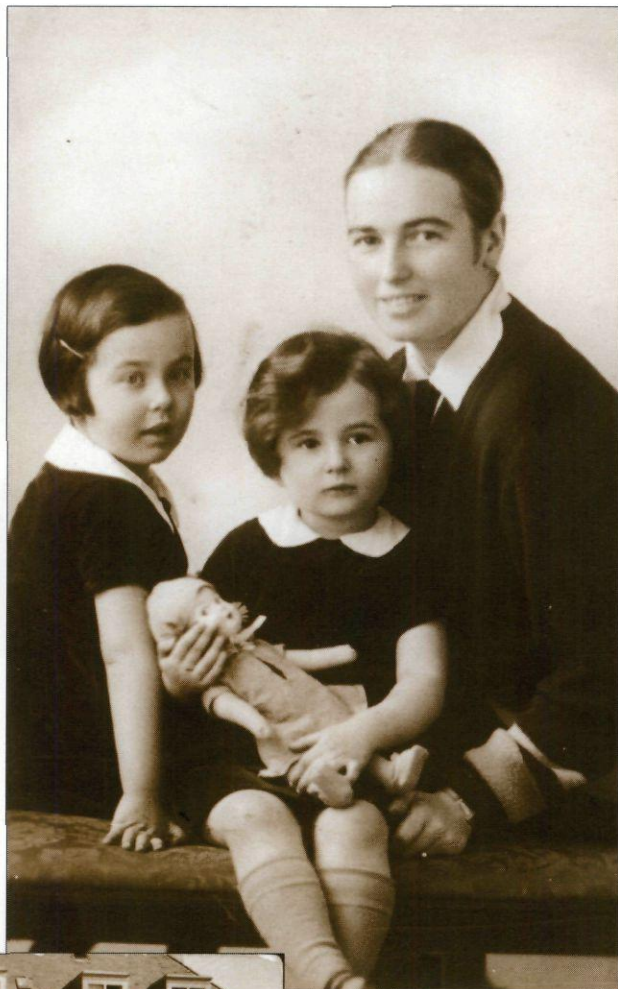
2 *Mijn 'grote zus' Ruth met Zuckertüte op háár eerste schooldag*
In onze tuin op de Hansaring in Keulen, april 1929

3 *Onkel Peter in zijn praktijk*
Keulen, Elisenstrasse

4 *Tante Else en Onkel Adolf in
hun tuin*

5 *Tante Else 'de mooiste
vrouw, die ik kende',
Eva en Ruth met pop*

6 *Het huis in Braunsfeld met deel van de tuin, Tante Else in de latere
'Rosenhecke' Keulen*

(voorkant)

Zur Beachtung!

In polizeilichen Führungszeugnissen werden lediglich Strafen und Entscheidungen und auch diese nur in einem durch Gesetz und Verwaltungsvorschriften bestimmten Umfang vermerkt. Polizeiliche Führungszeugnisse geben kein Urteil über den Reumund oder über das Allgemeinverhalten des Inhabers.

Das Führungszeugnis bezieht sich auf die ganze Zeit, in der der Inhaber im Reichsgebiete — auch außerhalb seines jetzigen Wohnortes — polizeilich gemeldet war.

Alle polizeilichen Führungszeugnisse werden nach dem vom RMdJ. durch RdErl. v. 27. 5. 1940 (RMdJ. S. 1030) vorgeschriebenen Einheitsvordruck erstellt.

Gültig für Auswanderungszwecke und gültig für 1 Monate, vom Tage der Ausstellung an gerechnet.

12. Polizei-Präsident Köln

Polizeiliches Führungszeugnis
(Die Rückseite ist zu beachten)

Herr — Frau — Fräulein *Ellen von Schwarzschild.*
(Vor- und Familienname, bei Frauen auch der Geburtsname)

polizeilich gemeldet in *Köln, Gladbacherstr. 23* *gebürtig im Anhang*
(Wohnort, Kreis, Straße und Hausnummer) *Köln 15. 11. 37*

geboren am *10. 6. 27* in *Köln* Kreis *Köln*

wird zum Zwecke der Vorlage bei *der Auswanderung*

Anmerkung: Hält sich der Zeugnisinhaber außerhalb des Reichsgebietes auf, dann ist vor der Zeile „gebürtig am“ einzuhalten: „zuletzt im Inlande bis zum“ wohnhaft gewesen in

Am 5. 12. 1940 vom
Gebühr
G. Pol. Nr. 196

(achterkant)

bescheinigt:

Die polizeilichen Listen enthalten keine Strafen
folgende Vermerke:

keine

Köln, den 23. DEZ 1940

Gebühr 2.00 RM
Geb. Buch Nr. 4358/40

Der Polizei-Präsident
Im Auftrage:
Keppler

Afscheid van onze kinderjaren

9 Ruth, Eva, Ellen 1935

8 Vader en Moeder 1931

10 'Das Kleine' 1936

Amsterdam, Hacquartstraat 7, 1939

11 Moeder

12 Eva

13 Ruth

14 Ellen

15 11 december 1941, Joods Lyceum, Voormalige Stadstimmertuin

Voor dezelfde achtergrond, in dezelfde pose als die van mij hier werden alle op school aanwezige leerlingen gefotografeerd.

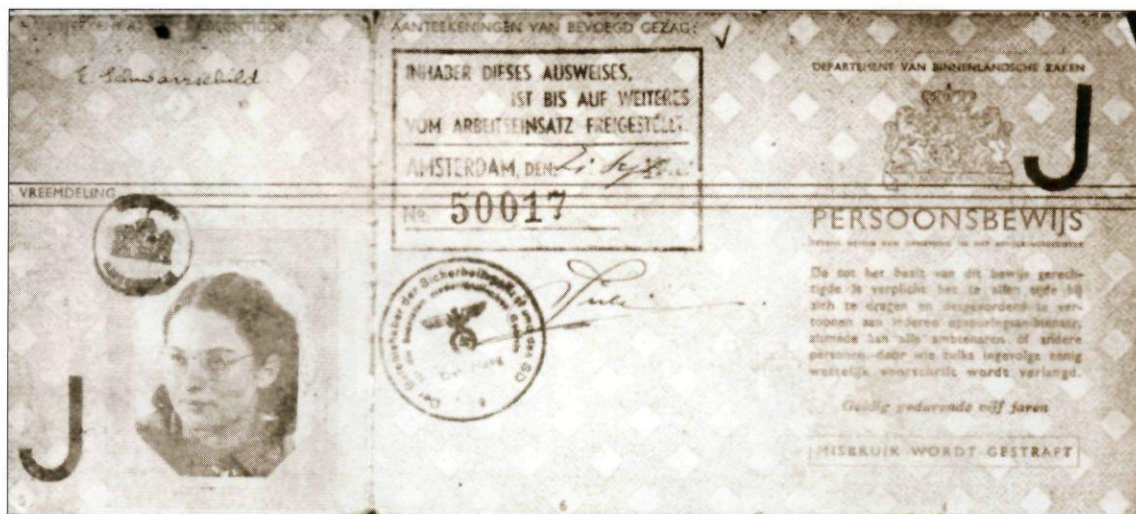
“Zo gelukkig zijn zij op die speciaal voor hen opgerichte Joodse School” zoals een van de fotografen zei.

16 *Moeder, Eva, Tante Moll en in de kinderwagen Ruth*
Amsterdam, 1924

(blad 1)

(blad 2)

17 Fotokopieën van mijn 'omstreden' persoonsbewijs met op blad 2 de 'geplatste' stempel van vader van 21 september 1942

Deze fotokopie is door mijn vader met alle belangrijke familiepapieren (o.a. het trouwboekje van mijn ouders), de foto's en mijn dagboek in zijn bureau op de Oxyde bewaard gebleven.

18 *Vader*

Keulen, 28 juli 1882

Vught, 5 oktober 1943

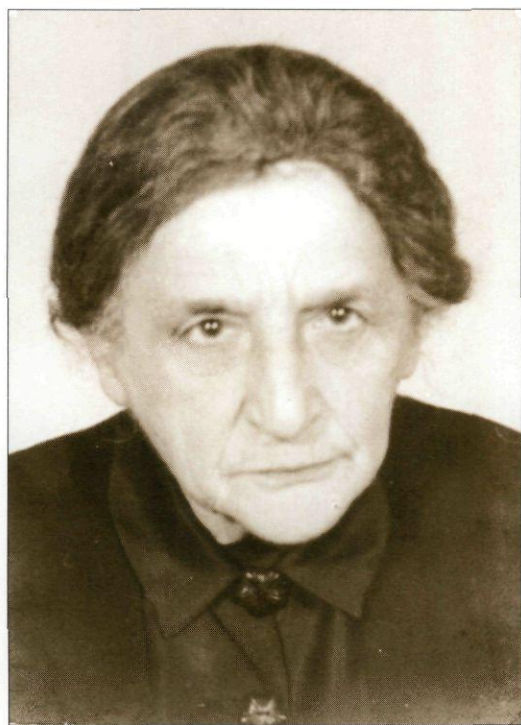

19 *Didi van Hall* 1940

20 Oma en Opa Ehrmann

Aan de achterkant van de foto: 'Zur Erinnerung an Ihren Aufenthalt in Baden-Baden am 20ten Septm. 1928'

21 Oemchen Schwarzschild

Keulen, ca. 1935

22 Oma Ehrmann

Keulen, ca. 1935

23 Frits van Hall in zijn atelier in de Oude Pastorie Sloterdijk met het monument voor de Rijksverzekeringsbank, 1940

24 Rita, Agaath, Else, Ruurd en Jo Vis voor hun huis
Amstelveen, Bors van Waverenstraat 50

Aan de achterkant van de foto Agaaths opdracht aan mij:
Leeft zo in Uw idealen in
dat het leven ze U niet kan
ontnemen

Albert Schweitzer
Ergens in Nederland

18 Nov. '43